

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ 1840

Ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ CHARLES LENORMANT

τοῦ ΒΑΣΙΛΗ ΚΡΕΜΜΥΔΑ

Ἡ ἱστορική πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὅπως ἰδρύθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξετασθεῖ παρὰ μόνον σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν μεγάλων δυνάμεων σ' ἐκείνη τὴν περίοδο καὶ εἰδικὰ μὲ τὴ μορφή ποὺ αὐτὴ παίρνει σὲ κάθε κρίσιμη φάση ποὺ περνάει τὸ λεγόμενο Ἀνατολικὸ ζήτημα. Εἶναι δηλαδὴ ἡ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους συνυφασμένη μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν δυνάμεων τέτοια παῦ τὴν ἀπαιτοῦν τὰ συμφέροντά τους στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Ἔτσι, κάθε ἀπόπειρα νὰ θεωρηθεῖ ὁ ἐσωτερικὸς παράγοντας σὰν πρωταρχικὸς γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ποὺ συμβαίνουν στὸ ἑλληνικὸ κράτος στὰ πρῶτα του δῆματα, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὸ ὀδηγήσει σὲ αὐθαίρετα ἱστορικὰ συμπεράσματα. Χωρὶς ὑλικὲς βάσεις ποὺ θὰ βοηθοῦσαν στὴ διαμόρφωσή της σὲ ὑγιὴ ὀργανισμό, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία εἶναι ὑποχρεωμένη στὴν περίοδο ἐκείνη νὰ δέχεται τὰ πλήγματα τῶν μεγάλων δυνάμεων καὶ ἢ νὰ ἀποτυγχάνει σὲ κάθε τῆς προσπάθεια γιὰ τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ πρόοδο ἢ, ἂν καμιά φορὰ πετυχαίνει κάτι, νὰ βλέπει αὐτὲς τὶς ἐπιτυχίες τῆς νὰ μειώνονται στὸ ἐλάχιστο ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἐμπόδια ποὺ προβάλλουν οἱ ἴδιες πάντα δυνάμεις.

Μὲ βάση δλ' αὐτὰ θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μιὰ εἰκόνα, ὅσο γίνεται πληρέστερη, τῆς Ἑλλάδας τοῦ 1840 ἔχοντας γιὰ βάση τὸ ὑπόμνημα τοῦ Λενορμὰν καὶ θίγοντας κυρίως τὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα ἐκεῖνο ἀναφέρεται. Στὴν πραγματικότητα καὶ παρὰ τὸν τίτλο του τὸ ὑπόμνημα δὲν περιορίζεται μοναχὰ στὸ ἔτος 1840 ἀλλὰ ἐξηγεῖ καὶ ἀπὸ τὸ 1841 τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναφέρεται καὶ σὲ γεγονότα προγενέστερα γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ τοῦ 1840.

Τὰ ζητήματα ποὺ συνιστοῦν τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ ζητήματα ποὺ ὁ Λενορμὰν ἀναλύει στὸ ὑπόμνημά του, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Ἀπὸ ἄποψη ἐσωτερικῆς πολιτικῆς:

1. Τὸ πολιτικὸ πρόβλημα, καὶ
2. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς χώρας.

Ἀπὸ ἄποψη δὲ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς,

1. Ἡ πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, καὶ
2. Τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης.

Ἡ περίοδος 1840—1841 εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἰδικὰ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ γεωγραφικὸ χῶρο ὅπου ἀνήκει γενικότερα, πολὺ κρίσιμη. Ἀπὸ ἄποψη ἐξωτερικῆ γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ὑφίσταται τὶς πολιτικὲς συνέπειες τῆς κρίσης ποὺ δημιούργησε ἡ ὑποτροπὴ τοῦ Τουρκοαιγυπτιακοῦ πολέμου καθὼς καὶ ἡ νέα Κρητικὴ ἐπανάσταση. Καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἄποψη γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι προβλήματα ποὺ μένουν γιὰ πολλὰ χρόνια ἄλυτα καὶ δημιουργοῦν ἀνωμαλία καὶ γιὰ τὴν συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀνωμαλίας ἀρχίζουν τώρα νὰ φαίνονται καθαρὰ τὰ συμπτώματα τῆς ἐπερχόμενης ἐπανάστασης ποὺ θὰ ὀδηγήσει στὴν πολιτικὴ μεταβολὴ τοῦ 1843.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε ὁμῶς καλύτερα νὰ ἐννοήσουμε τὰ τόσο σημαντικὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσουμε πρὶν δυὸ πράγματα: α) Νὰ ρίξουμε μιὰ γρήγορη ἀλλὰ ἐπισταμένη ματιὰ στὴν μέχρι τὸ 1840 πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ β) νὰ ἀναλύσουμε, σύντομα πάλι καὶ ἐπισταμένα, τὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων ὅσο ἀφορᾷ κυρίως τὶς δύο χώρες Γαλλία καὶ Ἀγγλία.

Α' Τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὡς τὸ 1840

Τὸ ἑλληνικὸ κράτος διαμορφώθηκε ἀπὸ ἄποψη ὁρίων γιὰ 50 χρόνια μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Καλεντέρ - Κιόσκ ποὺ ὑπογράφηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων ἀπὸ τὴ μεριὰ καὶ κείνον τοῦ Σουλτάνου ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὶς 9)21 Ἰοῦνη 1832. Μᾶς εἶναι γνωστὲς ἡ πικρία καθὼς καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν

Ἑλλήνων γιὰ τὸ μικρὸ χῶρο ποὺ τελικὰ οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ δώσουν στὸ νέο κράτος. Ποιό ἦταν τὸ κριτήριό ποὺ ὀδήγησε τὶς Δυνάμεις σὲ μιὰ τέτοια διαμόρφωση τῶν ὁρίων τοῦ νέου κράτους καὶ γιὰτὶ ἀρνήθηκαν ἐπίμονα νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ ἑλληνικὸ αἶτημα ποὺ καὶ ἀπὸ τὸν Καποδίστρια προβλήθηκε μὲ σθένος, νὰ περιληφθοῦν στὸ νέο κράτος καὶ ἄλλες περιοχὲς καὶ ἰδιαίτερα ἡ Κρήτη; Τὸ ἐρώτημα εἶναι πολὺ σημαντικό. Δίνοντας ἀπάντηση σ' αὐτὸ θὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας τὸ σημαντικότερο κλειδί γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν παραπέρα γεγονότων. Ἄς δοῦμε πρῶτα τί λένε πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοὶ τῆς Ἑπανάστασης. Ἡ πρώτη διαπίστωση εἶναι ἀπογοητευτική. Τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν πολυτάραχη γύρω ἀπὸ τὸ 1832 περίοδο, δὲν τοὺς ἀπασχόλησε καθόλου τὸ παραπάνω ἐρώτημα. Ἀπὸ κείνους ποὺ τοὺς ἀπασχόλησε αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὁ Δ. Κόκκινος μιλώντας γιὰ τὴν ἐπιμονὴ τῆς Ἀγγλίας νὰ περιορισθοῦν τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδας, ἂν ἦταν δυνατὸ, μόνο στὴν Πελοπόννησο, γράφει: «Οἱ Ἄγγλοι ἐπεδίωκαν τὴν διὰ παντὸς μέσου ἀπώθησιν τῆς καθόδου τῆς Ρωσίας πρὸς νότον. Τὴν Πελοπόννησον λόγῳ τῆς θαλασσίας ἐξ ὀλοκλήρου περιφερείας τῆς, τὴν ἔβλεπον λόγῳ τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς των εἰς τὴν Μεσόγειον ὡς τόπον, ὅπου ἡ ἀγγλικὴ ἐπιρροὴ ἦτο ἐξησφαλισμένη».

Ὁ Ἐδ. Ντριώ μιλώντας γιὰ τὸ πρωτόκολλο τῆς 3 Φλεβάρη 1830, λέει: «Δὲν ἄρεσε στὴν Ἀγγλία νὰ ἐξακολουθεῖ ἡ Ἑλλάδα νὰ ναι ὑποταγμένη στὴν Πύλη, τῶρα ποὺ ἡ Πύλη ἀποκάλυψε τὴν ἀδυναμία τῆς καὶ ὑφίσταται τὴν ἐπιρροὴ καὶ τὴ δύναμη τῆς Ρωσίας. Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριον κι' ὅλας, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις θεωροῦσε ὅτι, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ εἰρήνη τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ ὅσο διάστημα ζωῆς εἶχε ἡ Τουρκία, ἔπρεπε, γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς διάλυσής τῆς, νὰ ὑποκατασταθεῖ μὲ ἓνα κράτος Ἑλληνικὸ τοῦ ὁποίου τὰ συμφέροντα θὰ συμφωνοῦσαν μὲ ἐκεῖνα τῆς Ἀγγλίας». Καὶ παρακάτω κλείνοντας τὸ σχετικὸ κεφάλαιο, γράφει: «Τὸ συμπέρασμα εἶναι, πῶς ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἔχει τὴ γνώμη ὅτι ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲ θάναί ἀρκετὰ ἰσχυρὴ γιὰ νὰ παρασύρει πρὸς αὐτὴ τὰ Ἐφτάνησα».

Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀποψη τοῦ Ντριώ συμφωνεῖ καὶ ὁ Λεων. Στρίγκος.

Τέλος, ὁ Γιάννης Κορδάτος, μιλώντας γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας νὰ κάνουν τὴν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητο κράτος (ἂν καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς δυνάμεις ἀναγκάστηκαν νὰ φτάσουν σ' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τῶν Ρώσων στὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο), ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Τόσο τὸ βιομηχανικὸ καὶ ἐμπορικὸ κεφάλαιο τῆς Ἀγγλίας ὅσο καὶ τὸ γαλλικόν, κάτω ἀπ' τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν ἔβλεπαν, ὅχι μοναχὰ μιὰ νέα ἀγορὰ, ἀλλὰ καὶ στρατηγικὰ ὀρμητήρια γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν καὶ ὑποστήρισιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἀποικιακῶν τους συμφερόντων», καὶ παρα-

κάτω λέει ὅτι μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Καλεντέρ - κιόσκ κοί Ἄγγλοι Οὐίγγοι ἦταν εὐχαριστημένοι, γιὰτὶ εἶχαν ἓνα "βίωμα" κράτος στὸ ὁποῖο μπορούσαν νὰ τοποθετήσουν νέα κεφάλαια (δάνεια τοκογλυφικὰ κ.λ.π.) καὶ πρὸ πάντων ἓνα κράτος ποὺ μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ του ἀνάπτυξιν θὰ μπορούσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ στὸ μέλλον τὶς πολιτικὲς καὶ ἀποικιακὲς βλέψεις τῆς ἀγγλικῆς βουρζουαζίας στὴν Ἀνατολή».

Ἀνάλογες μὲ τὶς παραπάνω εἶναι οἱ ἀπόψεις καὶ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ποὺ τοὺς ἀπασχόλησε αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἀπόψεις σωστὲς ὡς ἓνα σημεῖο, ποὺ ὅμως δὲ δίνουν ἱκανοποιητικὴ καὶ ὀριστικὴ ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα ποὺ διατυπώθηκε παραπάνω. Δὲν εἶναι πέρα γιὰ πέρα σωστὸ ὅτι ἡ Ἀγγλία δημιούργησε τὸ ἀνεξάρτητο Ἑλληνικὸ κράτος γιὰ ἐμπόδιο στὰ ρωσικὰ σχέδια, γιὰτὶ ἡ Ἀγγλία ἀπ' τὴν ἀρχὴ δὲν ἠθέλε τὴν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητη, ἔσπευσε ὅμως νὰ τὴν κάνει ὅταν εἶδε ὅτι ἡ Ρωσία θάβλη μόνη τῆς αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Οὔτε εἶναι σωστὸ ὅτι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς Ἀγγλίας εἶναι νὰ ὑποκαταστήσῃ μὲ τὸ Ἑλληνικὸ κράτος τὴν ἀσθενικὴ Τουρκία στὸ ρόλο τῆς τοῦ κυματοθραύστη τῶν ρωσικῶν ἐπιθέσεων, γιὰτὶ τότε θάχε συμφέρον νὰ δημιουργήσῃ ἓνα μεγάλο καὶ ἰσχυρὸ Ἑλληνικὸ κράτος. Ξέρουμε ὅμως, ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν κατὰ κύριο λόγο ποὺ ἀρνιόταν, γιὰ μιὰ περίοδο, νὰ δοθοῦν στὴν Ἑλλάδα ἐδάφη πέρα ἀπὸ τὸν Ἰσθμό. Καὶ ἡ ἀποψη ὅτι οἱ Ἀγγλογάλλοι ἔβλεπαν στὸ Ἑλληνικὸ ζήτημα μιὰ νέα ἀγορὰ ὅπου θὰ τοποθετοῦσαν τὰ κεφάλαιά τους, χωρὶς νὰ ναι ἀβάσιμη ἢ λαθεμένη, δὲν ἱκανοποιεῖ πέρα γιὰ πέρα. Γιατὶ οὔτε ἡ ἀνεξαρτησία ἓνος κράτους, οὔτε ἡ στενότης τοῦ χώρου τοῦ εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι παράγοντες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ του ἐκμετάλλευσιν ἀπὸ κάθε εἶδους ἀποικιοκράτες. Τὶς περισσότερες φορὲς μάλιστα εἶναι τὸ ἀντίθετο ποὺ συμβαίνει.

Ὅπωςδήποτε ὅλες οἱ παραπάνω ἀπόψεις ἀποτελοῦν ἐξήγηση μιᾶς ἢ μερικῶν πλευρῶν τοῦ ζητήματος. Καὶ ἡ σοβαρότερη πλευρὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀλλοιῶτικα παρὰ μὲ τὴν ἀναντίρρητη ἀλήθειαν ὅτι οἱ Ἕλληνες μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο στὴν ἐκπλήρωσιν τῶν σχεδίων οἰκονομικῆς ὑποδοῦλωσης τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ποὺ ἔχει ἡ Ἀγγλία θέσει σὲ ἐφαρμογή. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν μοναχὰ οἱ ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων ὅπως τοὺς ἔβλεπαν οἱ ρομαντικοί. Οὔτε τὸ φονικὸ ὄργανο τῶν ἐπεκτατικῶν σχεδίων τῆς Ρωσίας. Εἶναι πρὸ παντὸς ἓνας ἀντίπαλος. Καὶ αὐτὸ τὸ ξέρει πολὺ καλὰ ἡ Ἀγγλία. Ἐχει μπροστὰ τῆς τὸ πρόσφατο παρελθόν. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν δημιουργήσει στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ἓνα πλούσιο ἐμπορικὸ δίκτυο ποὺ, ἰδιαίτερα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, δημιούργησε ἑλληνικὰ κεφάλαια. Μὲ τὴν δημιουργία ἀνεξάρτητου Ἑλληνικοῦ κράτους παρουσιάζονται εὐνοϊκὲς οἱ προϋποθέσεις καὶ γιὰ τὴν δημιουργία ἐθνικοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μὲ προοπτικὴ τὴ σύντομη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξιν τῆς χώρας. Τὴ δημιουργία μιᾶς τέ-

τοιας κατάστασης επιδιώκει να αποτρέψει ή 'Αγγλία τη στιγμή μάλιστα που η δική της θέση δεν είναι ακόμα σταθεροποιημένη στην 'Ανατολή. Πώς όμως θα το πετύχει αυτό; Θα το πετύχει με το να μην περιληφθούν στο 'Ελληνικό κράτος περιοχές που με τον πλούτο τους ή τη θέση τους θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην οικονομική του ανάπτυξη. 'Αλλά ως ακούσουμε καλύτερα τί λέει ο Λενορμάν στο υπόμνημά του γι' αυτό το ζήτημα. «'Οπως και νάχει το ζήτημα της κατηγορίας που διατυπώθηκε ενάντια στο ναύαρχο Δεριγνύ⁸, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στον αποκλεισμό της ανεξαρτησίας της Κρητικών την προνοητικότητα (prévoyance) των κυβερνήσεων που, επειδή φοβόντουσαν μήπως η ανάπτυξη του νέου βασιλείου φέρει ένα εμπόδιο στα μεταγενέστερα σχέδιά τους, είχαν συμφωνήσει να μη μείνει μέσ' τὰ δρια αὐτοῦ τοῦ βασιλείου καμιά περιοχή της οποίας τὰ προϊόντα, λόγω της ανώτερης ποιότητάς τους, μπορούσαν να ἐξασφαλίσουν στο ἔθνικὸ

ἐμπόριο κάποιο βαθμὸ ὑπεροχῆς στὴν 'Ανατολή⁹. Σ' αὐτὸ τὸ σύστημα πὸ πολὺ λίγο κατάλαβε ἡ Γαλλία, τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ἔπρεπε νὰ μείνει τὸ πιὸ φτωχὸ τοῦ κόσμου, καὶ ἀπ' ὅλα τὰ χρήματα πὸ θὰ ἔμβαζε σ' αὐτὸ ἡ Εὐρώπη, τὸ μέρος πὸ δὲ θάχει γίνεῖ βορὰ τῶν ἀπιστῶν ἐπιτρόπων πὸ ἐπιβλήθηκαν στὴ νεογέννητη μοναρχία, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ κυλίσει ἔξω σὰ συνέπεια τοῦ δυσμενοῦς ἰσοζυγίου τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν»¹⁰.

Τὴ συνέχεια θὰ τὴ δοῦμε παρακάτω ὡς ἐδῶ τὸ πράγμα εἶναι ξεκάθαρο: Δὲν θὰ σὰς δώσουμε περιοχές πὸ ὁ πλούτος τους θὰ σὰς ἐπιτρέψει νὰ μὰς συναγωνισθεῖτε. Θὰ σὰς δίνουμε ὅμως λεφτὰ γιὰ νὰ σὰς «βοηθήσουμε» στὴν ἀνάπτυξή σας, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ λεφτὰ θὰ σὰς τὰ ξαναπαίρουμε διπλὰ καὶ τρίδιπλα μὲ τὶς εἰσαγωγές τῶν προϊόντων μας στὴ χώρα σας πὸ θὰναι πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς δικές σας ἐξαγωγές καὶ με τοὺς τόκους πὸ θὰ μὰς πληρώνετε. Καὶ ἔτσι θὰ μὰς χρωστᾶτε πάντα. Καὶ ἔτσι θὰ σὰς ἐκβιάζουμε πάντα.

Β' Συσχετισμός δυνάμεων: Ἡ ἀγγλικὴ ὑπεροχὴ

Τὸ σύστημα πὸ ἀναλύσαμε παραπάνω ἀποτελεῖ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πὸ ἔχει ἀρχίσει ἡ πορεία γιὰ τὴ ἀπόκτηση ἀποικιῶν καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πρώτων ὑλῶν ξένων χωρῶν πὸ θὰ τροφοδοτοῦσε τὴ ραγδαία ἐξελισσόμενη βιομηχανία τους. Μὲ τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων δὲ θέλουμε νὰ δείξουμε τίποτ' ἄλλο παρὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς 'Αγγλίας γενικὰ καὶ εἰδικὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς στὴν ἐγγὺς 'Ανατολή, γιὰ νὰ καταλάβουμε πὸς αὐτὴ ἡ χώρα, πὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἦταν πολὺ λίγο γνωστὴ στοὺς Ἕλληνες καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν παρουσιαζόταν σὰ δύναμη στὴν Ἑγγὺς 'Ανατολή, κατάφερε νὰ γίνεῖ μέσα σὲ λίγο διάστημα «ὁ ἔθνικός μας εὐεργέτης», ἰδιότητα πὸ διατήρησε πάνω ἀπὸ ἕνα αἶώνα.

Ἡ μεγάλη οικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ δημιουργία καπιταλιστικῶν σχέσεων ἐξελιγμένης μορφῆς στὰ δύο κατ' ἐξοχὴ καπιταλιστικὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, τὴν Ἄγγλια καὶ τὴ Γαλλία, συμπίπτει μὲ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ Ἄγγλια κατόρθωσε νὰ υπερφαλαγγίσει τὴ Γαλλία καὶ κυρίως νὰ τὴν ἀντικαταστήσει στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὴν κρίσιμη γιὰ τὴ δεύτερη ἐποχὴ τῶν Ναπολεόντειων χρόνων. Τοῦτο οφείλεται στὴν ἀποτυχία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Γαλλίας τοῦ Ναπολέοντα καὶ στὴν καταπληκτικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἄγγλιας στὴν ἴδια περίπου περίοδο, ὅπως μὰς δείχνουν τὰ παρακάτω στοιχεία:

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἄγγλιας ἀνέρχεται στὰ 1801 σὲ 10.900.000 κατοίκους καὶ φτάνει

στὰ 1831 τὰ 16.500.000 ἤτοι αὐξηση πάνω ἀπὸ 50%¹¹. Στὰ 1800 ἔξη ἀγγλικὲς πόλεις ἔχουν πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 100.000 κατοίκους, ἐνὼ στὰ 1850 σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο φτάνουν 28 πόλεις!¹² Τὴν ἴδια χρονιά (1850) ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἔχει πέσει κάτω ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ συνόλου. Εἶναι πιά ἡ Ἄγγλια, πρὶν φτάσουμε στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, μιὰ χώρα μὲ ἀφθονὰ κεφάλαια, προϊόν μακροχρόνιου ἐμπορικοῦ κέρδους, μὲ τὰ ὅποια τροφοδοτεῖται τώρα ἡ βιομηχανία τῆς. Ἀρκεῖ μόνο νὰ σημειώσουμε ὅτι γιὰ ἕνα μέταλλο τόσο οὐσιῶδες, ὅπως ὁ χαλκός, ἡ Ἄγγλια ἔμεινε ὡς τὰ 1840 ὁ πρῶτος παραγωγὸς στὸν κόσμο, χάρη στὴ μεταλλουργικὴ ἐταιρία Associated Copper Smelters¹³.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐφεύρεση πολλῶν μέσων τεχνικῆς ἢ ἡ τελειοποίηση ὄσων ὑπῆρχαν, ἔδωσαν μιὰ μεγάλη ὠθηση στὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἄγγλιας. Κυρίως ὅμως εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν Τραπεζῶν πὸ ἔχει σὰ συνέπεια νὰ τεθοῦν πολλὰ κεφάλαια σὲ κυκλοφορία καὶ κυρίως νὰ τελειοποιηθεῖ τὸ σύστημα δανεισμοῦ καὶ πιστώσεων¹⁴. Σ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστέσουμε τὴν κατοχὴ ἀπὸ τὴν Ἄγγλια τῶν Ἐφτανήσων πὸ διευκολύνει τὴν οικονομικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς εἰσβολὴ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ Γαλλία ἀντίθετα δὲν ἔχει συνέλθει ἀκόμα ἀπὸ τὴν κρίση τῶν ναπολεόντειων πολέμων καὶ τῶν συνεπειῶν τους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη κατάσταση ἐπωφελήθηκε ἡ Ἄγγλια γιὰ νὰ πάρει στὰ χέρια τῆς τὴ διεύθυνση τῶν πραγμάτων τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς ἀντι-

καθιστώντας σ' αυτό τὸ ρόλο τὴν ἀντίζη-
λό της.

Ἡ Γαλλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Λουϊ - Φιλίπ
ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει μιὰ χώρα ἀγρο-
τική. Παρ' ὅτι ἔχει διπλάσιο πληθυσμὸ ἀπὸ
τὴν Ἀγγλία, δὲν διαθέτει παρὰ μόνο 4 πό-
λεις μὲ πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 100.000 στὰ
1831. Οἱ βιομήχανοι καὶ οἱ τεχνικοὶ τῆς
Γαλλίας πηγαίνουν στὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ με-
λετήσουν τὶς τεχνικὲς προόδους¹⁹. Μὲ λίγα
λόγια ἡ Γαλλία εἶναι μιὰ χώρα μὲ «ἀσθενῆ
κυκλοφορία κεφαλαίων», «μικρὲς ἐξαγωγές»,
καὶ «μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μεγάλων λι-

μανιῶν καταστραμένο ἐξ αἰτίας τῆς ἀπώλειας
τῶν ἀποικιῶν»¹⁹.

Αὕτῃ εἶναι μὲ δυὸ λόγια ἡ τεράστια δια-
φορὰ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἀνάμεσα στὴ
Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, ποὺ ἐπιτρέπει στὴ
δεύτερη νὰ χεῖ τὸν πρῶτο λόγο σ' ὅλα τὰ
διεθνῆ προβλήματα. Αὕτῃ ἡ δύναμή της τὴ
φέρει σὲ θέση νὰ ἐπεμβαίνει στὴν Ἑλλά-
δα καὶ νὰ ρυθμίζει τὴν πολιτικὴ της μὲ
μέτρο τὸ δικό της συμφέρο. Αὐτὸ θὰ μᾶς
βοηθήσει πολὺ νὰ ἐξηγήσουμε καλύτερα τὴν
κατάσταση στὴν Ἑλλάδα σ' αὐτὴ τὴν πε-
ρίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Γ' Ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια 1840 - 1841

Ι. Τὸ πολιτικὸ πρόβλημα

Ἡ πολιτικὴ κρίση ποὺ συντάραξε τὴν
Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπομά-
κρυνση τοῦ Ἀρμανσμπεργκ, ποὺ ἡ Ἀγγλία,
χάνοντας τὸν ἄνθρωπό της, ἄρχισε μιὰ ἄγρια
πολεμικὴ ἐναντία στὸν Ὀθωνα, γίνεται κρι-
σιμότερη μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς φιλορθό-
δοξης ἐταιρίας τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1839. Οἱ
ἀντιρωσικὲς ἐφημερίδες καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀγ-
γλόφιλη «Ἀθηνα», προσπάθησαν νὰ ἐκμε-
ταλλεθοῦν ὅσο γινόταν καλύτερα τὸ γεγο-
νός, ἐξογκώνοντάς το καὶ δίνοντάς του ἀντι-
δυναστικὸ χαρακτήρα, μὲ σκοπὸ νὰ ἀναγκά-
σουν τὸν Ὀθωνα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν
ἐπιρροὴ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. Γιὰ μιὰ στι-
γμὴ τὸ πέτυχαν, καὶ ὁ Ὀθωνας ἄρχισε νὰ
δείχνει συμπάθειες πρὸς τὴ Γαλλία. Ὁ Λε-
νορμὰν στὸ ὑπόμνημά του κατηγορεῖ τὴ
γαλλικὴ κυβέρνησι καὶ ἰδιαίτερα τὸν Θιέρσο,
ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ ἐννοήσει αὐτὰ τὰ αἰ-
σθήματα τοῦ Ὀθωνα. Μόνο μετὰ τὴν ἀνοδο
στὴν ἀρχὴ τοῦ Γκιζό, στίς 29 Ὀκτώβρη
1840, ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ρίχνει σοβαρὰ τὸ
βάρος της στὴν Ἑλλάδα: «Ἡ προηγουμέ-
νη κυβέρνησι οὔτε μπόρεσε οὔτε θέλησε νὰ
προσέξει μὲ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον τὰ συμ-
φέροντά μας σ' αὐτὴ τὴ χώρα»¹⁷, γράφει, καὶ
παρακάτω ἀναρρωτιέται: «Αὕτῃ ἡ ἀδιαφορία
δὲν ἄφηνε τὸ πεδίο ἐλεύθερο στίς δολοπλο-
κίαις ποὺ εἶχαν γιὰ σκοπὸ νὰ ἀπομονώσουν
τὸ νεαρὸ βασιλιά ἀπὸ τὸ ἔθνος, τοῦ ὁποῖου
τὰ πεπρωμένα τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθεῖ;»¹⁸.
Ἔτσι ὁ Ὀθωνας φοβισμένος γιὰ τὴ Ρωσία
ἀπὸ τὴν προπαγάνδα ποὺ γίνε ἐναντία στὴ φι-
λορθόδοξη ἐταιρία, χωρὶς ἰκανοποίησι, στὰ
πρὸς στιγμὴ φιλογαλλικὰ αἰσθήματά του, μέ-
νει ἔρμαιο τῶν δολοπλοκίαι καὶ τῆς πολεμι-
κῆς τοῦ Λαΐονος, ποὺ μὲ τὸ μπαμποῦλα τοῦ συν-
τάγματος προσπαθεῖ νὰ ἐκβιάζει λύσεις σύμ-
φωνες μὲ τὰ συμφέροντα τῆς χώρας ποὺ ἀν-
τιπροσωπεύει. Ὁ Ζωγράφος, θεωρούμενος
ρωσόφιλος καὶ ὀπαδὸς τῆς Ἑλληνοτουρκι-
κῆς προσέγγισις, δὲν ἐμπνέει καμιὰ ἐμπι-
στοσύνη στὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Ὁ Λαΐονος
πῆρε ἐντολὴ ἀπὸ τὴν κυβέρνησίν του νὰ ὑπο-

δείξει στὸ Ζωγράφο ὅτι εἶναι πιά καιρὸς
νὰ παραχωρηθεῖ στὴ χώρα σύνταγμα¹⁹. Καὶ
ὁ ἀνοιχτὸς «συνταγματικὸς» πόλεμος ποὺ κά-
νει ἡ Ἀγγλία στὸν Ὀθωνα δὲ θὰ σταματή-
σει παρὰ μὲ τὴν ταπείνωσίν του ὕστερα ἀπὸ
τὴν ἐπανάστασι τῆς 3 Σεπτέμβρη 1843.

Στίς 3 Μάρτη 1840 ὁ Ζωγράφος ὑπό-
γραψε μὲ τὴν Πύλη τὴ «συνθήκη φιλίας,
ἐμπορίου καὶ συμμαχίας», ποὺ ἀναστάτωσε
τὴν Ἀθήνα, ἄναψε τὰ πνεύματα, ἔδωσε ἀ-
φορμὴ σὲ νέες δολοπλοκίαι καὶ κατάληξε
στὴν παραίτησι τοῦ Ζωγράφου, ποὺ χαρα-
κτηρίστηκε προδότης καὶ ἀφοῦ πρὶν λιθοβο-
λήθηκε τὸ σπίτι του. Μιὰ σύντομη ἀνάλυσι
τῆς πολιτικῆς τοῦ Ζωγράφου θὰ ρίξει ἀρκε-
τὸ φῶς στὴν κατάστασι αὐτῆς τῆς περιόδου.
Ὁ Ζωγράφος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ προσπά-
θησε νὰ ἀπαλλάξει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἀ-
σφυκτικὴ πίεσι τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς καὶ
νὰ τὴν ὀδηγήσει σὲ ἓνα δρόμο ποὺ θάχε σὰν
τέρμα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξίν της. Δυὸ ἦταν
τὰ σκέλη τῆς πολιτικῆς του καὶ αὐτὰ προσ-
πάθησε νὰ πραγματοποιήσει μὲ τὴν ἑλλη-
νοτουρκικὴ συνθήκη: 1) Ἐξομάλυνσι τῶν
σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία καὶ 2) ἡ ἀνάπτυξι
μαζὶ τῆς οἰκονομικῶν σχέσεων. Αὕτῃ ἡ πο-
λιτικὴ θάφερνε τὴν Ἑλλάδα σὲ ἐπαφὴ μὲ
τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, «ὅπου ἔζη εἰς ἀργῶν
καὶ πλούσιος ἑλληνικὸς κόσμος», ποὺ ἡ ἑλ-
λειψι ἐπαφῆς μαζὶ του «ἐστέρει τὴν ζωὴν
τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐνὸς ἀπεράντου καὶ
ληθαργούντος πλούτου, ὅστις θὰ ἠδύνατο κο-
λοσσιαίως, νὰ συμβάλει εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν
εὐημερίαν τοῦ ἐλευθέρου κράτους»²⁰.

Καὶ τὰ δυὸ, δηλαδὴ καὶ ἡ ἐξομάλυνσι τῶν
σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία καὶ ἡ ἀξιοποίησι
τοῦ ἑλληνικοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ, ποὺ
βρισκόταν «ἐν ἀργίᾳ» στὸ ὀθωμανικὸ κράτος,
ἦταν ζητήματα πολὺ μεγάλης σημασίας γιὰ
τὴν ἐξέλιξι καὶ πρόοδο τοῦ νέου ἑλληνικοῦ
κράτους. Μὲ τὸ πρῶτο ἀπαλασσόταν ἡ
Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ συνεχὴ ἀπειλή πολέμου ἀπὸ
τὴν Τουρκία καὶ ἔπαυε ὁ ψυχρὸς πόλεμος
ποὺ στὰ χέρια τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων
ἦταν ἓνα ἰσχυρὸ ὄπλο ἐκβιασμοῦ λύσεων τῆς
ἀρεσκείας τους, καὶ μὲ τὸ δεύτερο ἀνοιγό-

ταν ο δρόμος για μια εξέλιξη οικονομική με προοπτική το ελληνικό εμπόριο οργανωμένο σε ένα ευρύτατο δίκτυο, να παίξει πρωτεύοντα ρόλο στο χώρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Όμως, ιδιαίτερα το δεύτερο, ήταν αντίθετο στα αγγλικά συμφέροντα, σ' ένα χώρο του οποίου ο απόλυτος οικονομικοπολιτικός έλεγχος θα διευκόλυνε το πέρασμά της στις πλουτοφόρες περιοχές της Έγγυς, της Μέσης, ακόμα και της Άπω Ανατολής. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η συνθήκη Ζωγράφου έγινε δεκτή με πρωτοφανή αποδοκιμασία και με αίσθημα αγανάκτησης, που είχαν καλλιεργήσει η αγγλική διπλωματία και οι τυφλωμένες από τα πολιτικά πάθη, ώστε να είναι όργανα των ξένων σε πολλά ζητήματα, μη ρωσόφιλες έφημερίδες. Είναι μάλιστα πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η «Αθηνά» άρχισε την πολεμική της ενάντια στη συνθήκη Ζωγράφου πριν αυτή δημοσιευτεί και πριν γίνουν γνωστοί οι όροι της! Το πράγμα είναι ξεκάθαρο: Ο Ζωγράφος έπρεπε να φύγει από τη μέση, γιατί η πολιτική του ήταν αντίθετη στα αγγλικά συμφέροντα. Ο σάλος κατά της έμπορικης συνθήκης ήταν τεχνητός και προετοιμασμένος. Στην πραγματικότητα η συνθήκη δεν ήταν καταστρεπτική για την Ελλάδα. Αντίθετα μάλιστα μπορούσε να βάλει τις βάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας". Υστερα από την πολεμική που δέχτηκε ο Ζωγράφος υποχρεώθηκε να παραιτηθεί στις 16 Μάρτη 1840, χωρίς καν να προλάβει να υπερασπίσει τον εαυτό του.

Το διάδοχο σχήμα κατασκευάστηκε στη Βαυαρική Αύλη, με πρωτοβουλία της Άγγλιας, στο διάστημα που μεσολάβησε από την παραίτηση του Ζωγράφου ως το διορισμό του Μαυροκορδάτου σαν υπουργού των Έξωτερικών στις 22 Φλεβάρη 1841. Το ρόλο του προσώπου που μετέφερε τις εντολές στον Όθωνα τον έπαιξε ο διάδοχος του Βαυαρικού θρόνου και αδερφός του Όθωνα Μαξιμιλιανός, που ήρθε γι' αυτό το σκοπό στην Αθήνα και που για να κλείσει τα μάτια του κόσμου παράστανε ότι κάνει αρχαιολογικές έρευνες. Πήρε μάλιστα και δάσκαλο να του μάθει ελληνικά. Σχετικά με το ρόλο του στην Αθήνα και με τα παρασκήνια του διορισμού του Μαυροκορδάτου, ο Γάλλος πρεσβευτής στο υπ' αριθ. 21 τηλεγράφημά του της 27.2.1841 προς τον υπουργό του των Έξωτερικών, έγραφε: «Το γεγονός είναι ότι μετά τα διαθήματα του πρίγκηπα (δηλ. του Μαξιμιλιανού), κανείς στην Ελλάδα δεν μπορεί να άγνοεί ότι το διάταγμα της 22 Φλεβάρη (δηλαδή το διάταγμα διορισμού του Μαυροκορδάτου) γράφτηκε στο γραφείο του κ. de Prokesch και υπογράφηκε πάνω στο γραφείο του κ. Λαΐονς...»²⁹. Στο ίδιο δέ τηλεγράφημα αναφέρεται ότι η συμφωνία της Αυστριακής διπλωματίας στο διορισμό του Μαυροκορδάτου ήταν μια παραχώρηση που έγινε στην Άγγλία προκειμένου αυτή ή τελευταία να υποστηρίξει τα αυστριακά συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Όμως ή δραστηριότητα των Άγγλων δεν σταματάει εδώ. Και μετά το διορισμό του Μαυροκορδάτου, ή Άγγλία δεν είναι απόλυτα ικανοποιημένη, γιατί ούτε ο Μαυροκορδάτος είχε πλήρεις αρμοδιότητες, αφού μάλιστα ο Όθωνας δεν ένοούσε να εγκαταλείψει την προεδρεία του υπουργικού συμβουλίου. Ούτε και ή σύνθεση της κυβέρνησης ήταν της απόλυτης εμπιστοσύνης του Λαΐονς. Γι' αυτό ο πόλεμος ενάντια στο παλάτι και στην ελληνική κυβέρνηση συνεχίστηκε. Ο Λενορμάν, στο υπόμνημά του, μάς μιλάει για τις συνεχείς έπεμβάσεις των Άγγλων. Συνοψίζει την πολιτική του Λονδίνου στα εξής: 1) Μεγαλοποίηση των μικρών, άσημάντων ζητημάτων, ώστε να αποστρέψουν την προσοχή του λαού από τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπιζει ή χώρα και 2) ή υπερβολική έκμετάλλευση μερικών γεγονότων έντελώς έπαισιωδών και ή συνεχής επέμβαση στα έσωτερικά της χώρας, κυρίως με την εξής μέθοδο. Όταν τύχει ή ελληνική αστυνομία να κακομεταχειριστεί πρόσωπα ξένης υπηκοότητας, τότε ο Λαΐονς έπεμβαίνει, προκαλεί θόρυβο και κατηγορεί την ελληνική κυβέρνηση για έλλειψη ανθρωπισμού και παρουσιάζει στην Εύρώπη την Ελλάδα σα χώρα βαρβάρων. Κατηγορεί ακόμα τον Όθωνα ότι έχει ένσπερνισθεί, ότι πιο άθλιο μπορούσε να υπάρχει στα αισθήματα και τα ήθη των υπηκόων του".

Έν τώ μεταξύ ο συνταγματικός πυρετός ανέβαινε στην Ελλάδα και αυτό δεν ήταν άσχετο προς την οικονομική κρίση που περνούσε ο τόπος. Ο Ντε Λαγκρενέ στο τηλεγράφημά του υπ' αριθ. 12 της 10 Γενάρη 1841 έγραφε σχετικά: «Παρακαλώ την έξοχότητά σας να μη λησμονήσει ότι ή οικονομική κρίση που έπισημαίνει ο κ. Ρενιύ θα συνοδευτεί πολύ σύντομα από μία κρίση πολιτική, της οποίας τα συμπτώματα αρχίζουμε να ξεχωρίζουμε... Βλέπω τη χώρα να προετοιμάζεται για μία τεράστια συνταγματική έκδήλωση που δεν περιμένει για να παραχθεί παρά το τέλος των δημοτικών εκλογών... Ξέρω ότι αυτή ή γενική τάση των πνευμάτων άπασχολεί ζωηρά το βασιλιά και τους υπουργούς...»³⁰.

Ήφαιστειο δηλαδή έτοιμο να έκραγει είναι ή Ελλάδα από τις αρχές του 1841. Αυτή ή έξαψη των πνευμάτων δεν ήταν παρά αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, της άποστροφής που αισθανόταν ο Όθωνας προς τους συνταγματικούς θεσμούς, της επίμονης άρνησής του να διορίσει Έλληνα πρωθυπουργό με πλήρεις αρμοδιότητες, της μη λειτουργίας ουσιαστικά του Συμβουλίου της Έπικρατείας. Ήταν ακόμα συνέπεια της άδιάκοπης αντιοθωμανικής πολεμικής της Άγγλιας. «Ο βασιλιάς Όθωνας ένοιωθε μία άποστροφή για τους συνταγματικούς θεσμούς της Δυτικής Εύρώπης. Κάθε περιορισμός στην άπ' εύθείας δράση της βασιλείας του ήταν συνειδητά αντιπαθητικός. Αν από τη μία μεριά θυμόταν άσταμάτητα ότι ή εύχή στην Ελλάδα υπήρξε στην αρχή υπέρ μιας βασι-

λείας γαλλικής, και αν τα γεγονότα που πολλαπλασιάζονταν μπροστά στα μάτια του έδειχναν κάθε μέρα την επίτηδες διαδομένη σ' όλη την Ευρώπη προκατάληψη, που παρουσίαζε τους Έλληνες σαν έχοντες απαντήσει με μιὰ ανυπερέβλητη αντιπάθεια σ' όλες τις εύεργεσίες της Γαλλίας, από την άλλη μεριά ή επίδραση των γαλλικών ιδεών του φαινόταν ανήθικη και καταστρεπτική για τη χώρα της οποίας την τύχη τούχαν εμπιστευτεί». Αυτά λέει ο Λενορμάν²⁵, και σ' ένα άλλο σημείο του υπομνήματός του δεν παραλείπει να τονίσει τα βαυαρικά αισθήματα και την αντιδραστική πολιτική του Όθωνα: «Ο βασιλιάς Όθωνας, γράφει, ήταν πριν απ' όλα Βαυαρός στα αισθήματα, και κείνοι ακόμα που τον κατηγορούσαν για έλλειψη έξυπνάδας, δεν μπορούσαν να καταλάβουν το έντιμο και το βάσιμο που υπήρχε στα αισθήματα που τον έφερναν κοντά στο Ρωσικό κόμμα²⁶. Ήταν μάλιστα μέχρι τέτοιο σημείο δεμένος με το ρωσικό κόμμα, ώστε έδειξε πολύ μεγάλη επιείκεια για τους μπλεγμένους στη φιλορθόδοξη έταιρία, που υποτίθεται ότι κινιόντουσαν από τη Ρωσία και ήθελαν να τον ανατρέψουν. Έφτασε μάλιστα σέ σημείο, ώστε στις 6 Φλεβάρη 1841, ένα μόνο χρόνο μετά την ανακάλυψη της συνωμοσίας των φιλορθόδοξων, και με την εύκαιρία της 8ης έπετείου της άφιξης του στην Ελλάδα, από τους 6 ύπασπιστές που διόρισε οι 4 να είναι από τους πιο φανατικούς όπαδούς του κόμματος των Ναπαίων. Άγωνιώδης προσπάθεια να μην ξεφύγει από τους, όπως πίστευε, υποστηρικτές του.

II. Η οικονομική κατάσταση της χώρας

Έκείνο όμως που πήγαινε χειρότερα απ' όλα και που δέ φαινόταν να υπάρχει μέσο σύντομης θεραπείας του, ήταν τα οικονομικά. Η οικονομική ύπαρξη του κράτους εξαρτιόταν σχεδόν αποκλειστικά από τη θέληση των δυνάμεων να παραχωρήσουν την τρίτη δόση του δανείου που έγκριθεί με το διορισμό του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο. Όσο όμως στην Ελλάδα δεν υπάρχει κυβέρνηση τέτοια που να νάναι τυφλό όργανο της αγγλικής πολιτικής, ή Άγγλία δεν ένοούσε να συμφωνήσει για την παραχώρηση της τρίτης δόσης, αν και ή Γαλλία είχε κάνει μιὰ πρόταση σχετικά μ' αυτό το θέμα. Έν τω μεταξύ από τα ποσά του δανείου που εισπράχτηκαν ως τώρα από την ελληνική κυβέρνηση, το 95% περίπου είχε δαπανηθεί για την αποζημίωση των τουρκικών περιουσιών στη Φθιωτιδοφωκίδα, για τη συντήρηση του βαυαρικού στρατού στην Ελλάδα, για τόκους κλπ.²⁷ Δηλαδή ούτε μιὰ δραχμή για παραγωγικούς σκοπούς.

Και από την άποψη του προγραμματισμού, ή κατάσταση παρουσιάζεται άξιοθρήνητη. Ο Γάλλος Ρενιύ, που είχε τοποθετηθεί έπιστάτης των οικονομικών, δεν κατόρθωσε ως το τέλος άλλο, από το να μαζέψει θρισιές και να θεωρηθεί υπεύθυνος για την οικονομική άθλιότητα. Ο Λενορμάν είναι σαφής πάνω

σ' αυτό το ζήτημα και ρίχνει αρκετό φως στην οικονομική κατάσταση της περιόδου αυτής. Γράφει λοιπόν ότι «ή οικονομική άβυσσος βάθαινε από μέρα σε μέρα... Ο κ. Ρενιύ του οποίου την εμπειρία ή Γαλλία έθεσε στη διάθεση της Ελλάδας... είχε μάταια ζητήσει να εισδύσει στα σκοτάδια του ελλείμματος. Η άφροντισιά, η μη προσαρμοστικότητα και ή κακή πίστη του ύπουργού των Οικονομικών κ. Τισαμενού είχαν βάλει ένα ανίκητο εμπόδιο μπροστά στις επενδύσεις. Μέχρι την τελευταία μέρα της ζωής του, ο κ. Ρενιύ δεν έλαβε παρά υποψίες για την κακή κατανάλωση που έγινε... Τα ποσά που τέθηκαν στη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης από τις προστάτριες δυνάμεις, είν' αλήθεια πως δέ διοχετευόντουσαν πια μ' ένα τόσο σκανδαλώδη τρόπο προς όφελος προσώπων ξένων προς την Ελλάδα. Κάποιες οικονομικές πηγές δημιουργήθηκαν από μιὰ έναρξη εύμετρίας. Άλλά και ο κανονικός ρυθμός που είχε εισαχθεί σέ σύγκριση με τα καθαρά βαυαρικά χρόνια και ο αριθμός των φόρων, πάντοτε αυξανόμενος έδώ και κάμποσο καιρό, δέ βοηθούσαν παρά στο να δημιουργηθεί μιὰ ολέθρια αταπάτη... Ο ίδιος ο βασιλιάς ή ήταν ανίκανος να βλέπει καθαρά στους λογαριασμούς που του παρουσίαζαν επίτηδες μπερδεμένους, ή άρνιόταν με μιὰ υπερευαισθησία ταυτόχρονα νεανική και βασιλική ν' αφήνει το βλέμμα να εισδύει στα λάθη της προσωπικής του διοίκησης. Βασανιζόμενος έσωτερικά, ζούσε από μέρα σε μέρα σαν ένας κακοπληρωτής και δέν ήταν ποτέ περισσότερο διατεθειμένος να αφήνιάσει παρά όταν του μιλούσαν για τα πλεονεκτήματα που θάχε για την τάξη των οικονομικών του ο έλεγχος του Συμβουλίου της Επικρατείας ή κάθε άλλου σώματος πολύ ή λίγο ανεξάρτητου. Τα διοικητικά λάθη δέ θάχαν άσκήσει επίδραση υπερβολικά καταστρεπτική στη χώρα, αν ή ύλική της όργάνωση ήταν κάπως πιο προχωρημένη. Το αντίλαμβανόταν κανείς στο θαλάσσιο έμπόριο, που για να πάρει μιὰ ώθηση (essor) δέν είχε ανάγκη παρά ενός κάποιου βαθμού ασφάλειας και της είδικής αντίληψης των κατοίκων της χώρας. Άλλά ή άψη δραστηριότητας και πλούτου που παρουσίαζαν ήδη μερικά λιμάνια, όπως του Γαλαξειδιού, της Πάτρας, της Σαντορίνης, κυρίως της Σύρας, δέν έχει το ίσοδύναμό της στο έσωτερικό της χώρας: Όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος των συγκοινωνιών έμενε σέ μιὰ κατάσταση ατέλειας, που θύμιζε το καθεστώς των Όθωμανών· όχι μόνο δέν είχαν ακόμα μπορέσει να πάρουν κανένα μέτρο για να ξαναοίξουν τους αυλακες των λιμνών, να ξεράνουν τα έλη στις έκβολές των ποταμών και να θεραπεύσουν έτσι την άνθυγιεινότητα που, χτυπώντας τους ίδιους τους ντόπιους, έμοιαζε να φέρνει ένα εμπόδιο διαρκές στην ανάπτυξη του πληθυσμού· αλλά ακόμα και οι γαίες του κράτους, άδιανέμητες πάντοτε και εκμισθωμένες έν μέρει μόνο σέ καλλιεργητές που δέν είχαν κανένα συμφέρο να καλυτερέψουν τη γή και να κάνουν

έγκαταστάσεις διαρκείας, παρουσίαζαν σχεδόν παντού την ὄψη γύμνιας καὶ ἐρήμωσης»³⁶.

Μεταφέραμε ἐδῶ ὀλόκληρη αὐτὴ τὴν περικοπή, γιατί δίνει μιὰ ζοφερὴ μὲν ἀλλὰ πραγματικὴ εἰκόνα τῆς κατάστασης. Δέκα χρόνια ἐλεύθερης ζωῆς τοῦ βασιλείου ὄχι μόνο δὲ βελτίωσαν τὴν οἰκονομικὴν κατάσταση, ἀλλὰ δημιούργησαν καὶ τεράστιο δημόσιο χρέος, πού στεκόταν ἐμπόδιο ἀνυπέρβλητο στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας.

Παρ' ὅλ' αὐτά, στὰ χρόνια 1838 - 1839 παρουσιάστηκε κάποια βελτίωση στὰ ἔσοδα τοῦ κράτους. Ὁ Σ. Λεκόντ στὸ θαυμάσιο βιβλίο του γιὰ τὴν οἰκονομικὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα, γράφει σχετικὰ: «Ἡ χρονιά 1839 χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δημόσιας εὐημερίας, καὶ φτάνουμε σὲ μιὰ κατάσταση σχεδὸν φυσιολογικὴ, ἐφ' ὅσον τὸ ἔλλειμμα, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ὑποχρέωσης γιὰ τὸ δάνειο, μειώνεται σὲ ἓνα ἑκατομμύριο δραχμὲς»³⁷. Καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς δὲ διαφωνεῖ πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Στὸ τηλεγράφημά του τῆς 9.1.1841 ὁ Λαγκρενὲ ἔγραφε: «Ἡ μελλοντικὴ ἰσοσκελιστὴ τοῦ προϋπολογισμοῦ προερχόταν, στὰ μάτια τοῦ γενικοῦ ἐπιστάτη (δηλαδὴ τοῦ Ρενιού), ἀπὸ τὶς ὑλικὲς βελτιώσεις πού ἐδῶ καὶ πέντε χρόνια ἔγιναν στοὺς διάφορους κλάδους τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος»³⁸.

Ὡστόσο καὶ ἓνας ἐνδεχόμενος ἰσοσκελισμὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ δὲν μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὸ φάρμακο πού θὰ γιάτρευε τὴν κατάσταση. Ἡ ἔλλειψη ὀργάνωσης καὶ πιστώσεων, πού θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάπτυξη τῶν κυριώτερων οἰκονομικῶν κλάδων, ἐκμηδένιζε καὶ τὰ λίγα καλὰ ἀποτελέσματα ἑνὸς ἰσοσκελισμένου προϋπολογισ-

μοῦ. Μάλιστα ὁ Ρενιὺ ἀναρωτιόταν «ἂν δὲν ἔπρεπε νὰ τρομάζει στὴ σκέψη ὅτι, ἐνῶ ἡ προοδευτικὴ αὔξηση τῶν δημοσίων ἐσόδων θὰ κάλυπτε εὐρέως τὰ ἔξοδα τοῦ κράτους, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ ξαφνικὰ παραλυμένη στὴ δραστηριότητά της ἀπὸ ἀνικανότητα νὰ ἀξιοποιήσει αὐτὰ τὰ ἔσοδα. «Ὁ γενικὸς ἐπιστάτης», ἔγραφε ὁ Λενορμάν, στὸν ὁποῖο δὲν ξέφευγε κανένα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, «ἔβλεπε πολὺ καλὰ τὴν ἐπίδραση πού ἀσκούσε τὸ ἐπιζήμιο ἰσοζύγιο τῶν ἐξαγωγῶν στὴ μάζα τοῦ ἐν κυκλοφορίᾳ νομίσματος στὸ Βασίλειο. Τρομοκρατιόταν δίκαια ἀπὸ τὴν ἀτέλειωτη αὔξηση τοῦ κακοῦ, ὅταν θάπρεπε, πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία ἐξάντλησης, νὰ σταλοῦν στὴν Εὐρώπῃ δλα αὐτὰ τὰ χρόνια 4 ἑκατομμύρια δραχμὲς ἀκαθάριστα γιὰ τὰ διάφορα δάνεια»³⁹.

Καὶ γιὰ τὸ ἰσοζύγιο τῶν ἐξαγωγῶν δὲν ὑπῆρχε ἐλπίδα ἐπιτυχίας, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετὰ προϊόντα γιὰ ἐξαγωγή καὶ ἀφοῦ ἓνα τέτοιο ἰσοζύγιο δὲν θάταν συμφέρο γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία καὶ τὶς ἄλλες χώρες πού πουλοῦσαν τὰ προϊόντα τους στὴν Ἑλλάδα. Ὅσες δὲ προσπάθειες καὶ ἂν ἔγιναν γιὰ τὴν ἰδρυση Τράπεζας, πού θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει σημαντικό παράγοντα στὴν παραγωγή, ἀπότυχαν ὡς τώρα ἐξαιτίας τῆς ἀσυμφωνίας καὶ τῆς σύγκρουσης τῶν συμφερόντων τῶν Ἀγγλων καὶ Γάλλων κεφαλαιούχων. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνικὸ κεφάλαιο βρίσκεται σχεδὸν στὸ σύνολό του στὸ ἐξωτερικό, γιατί στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του. Αὐτὴ ἡ μὴ συγκέντρωση τῶν ἑλληνικῶν κεφαλαίων, εἶχε σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Κορδάτος⁴⁰.

Δ' Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ

Ἡ Ἑλλάδα βέβαια δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσει, στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, σοβαρὴ καὶ συνεπὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Οἱ δυνάμεις ὑπαγορεύουν κάθε φορὰ τὴ στάση της. Οἱ δυνάμεις ἀσκοῦν τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε τὴν πολιτικὴν τῶν δυνάμεων καὶ τὶς ἐπιπτώσεις της στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, μὲ βάση πάντοτε τὸ ὑπόμνημα τοῦ Καρόλου Λενορμάν.

Ι. Οἱ δυνάμεις καὶ ἡ Ἑλλάδα

Οἱ Δυνάμεις πού παίζουν ἓνα μεγάλο ἢ μικρὸ ρόλο στὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου εἶναι: ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία κατὰ πρῶτο λόγο, καὶ ὕστερα ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Βαυαρία. Ἐπιδίωξη ὄλων: ἡ ἐξασφάλισις πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐρεισμάτων στὴν Ἑλλάδα. Ἀπώτερος σκοπὸς τους: νὰ βοη-

θηθοῦν ἔτσι στὰ ἀποικιακὰ τους σχέδια στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ ἡ πολιτικὴ τους ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα ἀλλάζει συχνὰ σὰ συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς, τοῦ συσχετισμοῦ ἐπιρροῆς τους καὶ τῶν μεταξύ τους σχέσεων στὰ μεγάλα προβλήματα καὶ συγκεκριμένα, γιὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, στὸν τουρκοαιγυπτιακὸ πόλεμο.

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού διώχτηκε ὁ Ἀρμανσπεργκ, ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἔχασε στὴν Ἑλλάδα τὸ σπουδαιότερο στήριγμά της καί, παρὰ τὶς προσπάθειές της, θὰ περάσουν 4 χρόνια γιὰ νὰ ἐπιβάλλει μερικὰ μόνο τὶς ἀπόψεις της μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν.

Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς φιλορθόδοξης ἐταιρίας, πού ἔγινε ἀπὸ τὸ Λαῖονος καὶ τὸ ἀγγλικὸ κόμμα στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἔφερε ἄμεσα ἀποτελέσματα. Μὲ τὴν Ἀγγλία ὁ Ὄθωνας δὲν εἶχε ποτὲ ἀγαθὲς σχέσεις καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἰσχυρὴ προσωπικότητα τοῦ Ἀρμανσ-

μπεργκ τὸν καταπίεζε καὶ δὲν ἄφηνε νὰ ἐκδηλωθοῦν ἔμπρακτα οἱ φιλοδοξίες καὶ ὁ αὐταρχισμὸς του. «Ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἄπιστου κηδεμόνα ποὺ τοῦχαν δώσει στὸ πρόσωπο τοῦ κόμη Ἄρμανσμπεργκ, φαινόταν νὰ τὸν ἀκολουθεῖ ἀσταμάτητα»³³.

Ἡ Γαλλία, μπορούμε νὰ πούμε, ὅτι εἶχε κάπως καλύτερες σχέσεις μὲ τὸν Ὄθωνα τὴν περίοδο αὐτή. Ὅμως, ὅπως δίκαια παραπονιέται ὁ Λενορμάν, ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις, ὅσο ἦταν ὁ Θιέρσοι στὰ πράγματα δὲ φρόντισε ἢ δὲν μπόρεσε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ μὲ τὸν ἐδῶ ἀντιπρόσωπό της τὴ στιγμιαία μεταστροφή τοῦ Ὄθωνα, ποὺ σημειώθηκε μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς φιλορθόδοξης ἐταιρίας. Ὁ Λενορμάν καταλογίζει ἀκόμη εὐθύνη στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ ποὺ «δὲν εἶχε καμιὰ ἐμπιστοσύνη στὸ χαρακτήρα καὶ κυρίως στὴν ἐξυπνάδα τοῦ βασιλιά. Ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς κόμματος γαλλικοῦ ἦταν γιὰ κείνον μᾶλλον ἓνα βᾶρος παρά μιὰ αἰτία ἀσφάλειας»³⁴. Ἐτσι ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς ἦταν ἀπόλυτα διατεθειμένος νὰ συμμετέχει στὴν ἔκφραση ἀπέχθειας τῶν ἄλλων πρεσβευτῶν γιὰ τὸ συρφετὸ τῶν παληκαριῶν καὶ τῶν ναυτῶν. Ἄλλωστε, εἶχαν πιά συνηθίσει οἱ Γάλλοι νὰ βλέπουν τὰ συμφέροντά τους στὴν Ἑλλάδα νὰ πηγαίνουν ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο. Ἐτσι, ἐνῶ στὰ πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις χρόνια ἡ τοποθέτησις στὴν Ἑλλάδα ἐμπορευμάτων ἢ βιομηχανικῶν προϊόντων τῆς Ἀγγλίας ἦταν σχεδὸν μηδαμινὴ καὶ τὸ ρόλο αὐτὸ τὸν ἔπαιζε κυρίως ἡ Γαλλία, τώρα οἱ ὁροι ἔχουν ἀντιστραφεῖ.

Στὰ 1845 σὲ σύνολο εἰσαγωγῶν στὴν Ἑλλάδα ἀξίας δραχμῶν 22.300.000, ἡ ἀξία τῶν ἀγγλικῶν εἰσαγωγῶν φτάνει τὰ 7.300.000 δρχ., ἢ τοὺς 32,7% τοῦ συνόλου, ἐνῶ ἡ Γαλλία εἰσάγει στὴν Ἑλλάδα προϊόντα ἀξίας 2.000.000 δρχ., ἢ τοὺς 8,9% τοῦ συνόλου. Μάλιστα οἱ εἰσαγωγὲς γαλλικῶν προϊόντων στὴν Ἑλλάδα ἦταν μικρότερες ἀπὸ κείνες τῆς Αὐστρίας (4.000.000 δρχ.), τῆς Τουρκίας (4.300.000 δρχ.) καὶ ἴσες μὲ κείνες τῆς Ρωσίας (2.000.000 δρχ.)³⁵. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔκανε ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς σχετικὰ μὲ τὸ γαλλικὸ κόμμα στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἄγγλος συνάδελφός του φρόντιζε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ βοηθήσει τὸ ἀγγλόφιλο κόμμα, ποὺ φάνηκε νὰ ἀναζωογονεῖται πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ διορισμὸ τοῦ Μαυροκορδάτου. Τότε οἱ τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος στὴν Ἑλλάδα πίστεψαν ὅτι σύντομα ὁ Μαυροκορδάτος θὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις του, θὰ σχηματίσει κυβέρνησις ἀπὸ πρόσωπα πιστὰ ἢ μέλη τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος καὶ ἔτσι θὰ ἐπιβληθεῖ ὀριστικὰ στοὺς ἀντιπάλους του ποὺ ἔχουναν συνεχῶς ἔδαφος. Ἡ μειονεκτικὴ θέση τῆς Γαλλίας ἀπέναντι σὲ κείνη τῆς Ἀγγλίας ὄχι μόνον στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ σ' ὅλοκληρὴ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, ἔγινε ἀκόμη χειρότερη μὲ τὴ συνθήκη τῆς 15 Ἰουλίου 1840. Στὸν τουρκοαιγυπτιακὸ πόλεμο ἡ Γαλλία, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνοιχτὰ σύμμαχος τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή, τὸν ὑποστήριξε ὄχι μόνον ὑλικά καὶ σὲ τεχνικὸ προσωπικό, ἀλλὰ καὶ στὸ διπλωματικὸ πεδίο. Ἡ Ἀγγλία βλέποντας καθαρὰ πῶς, σὲ ἐνδεχό-

μενη ἔκβασις τοῦ πολέμου ὑπὲρ τοῦ Μεχμέτ-Ἀλή, ἡ Γαλλία θὰ ἀνακτοῦσε τὸ ρόλο τοῦ πρωταγωνιστῆ στὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, δὲν δίστασε νὰ συνάψει μὲ τὴν Αὐστρία, Πρωσία καὶ Ρωσία τὴν τετραπλὴν συμμαχία. Ἐτσι ἡ Γαλλία ἀπομονώθηκε καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε σὰ συνέπεια νὰ μειωθεῖ ἡ ἐπιρροή της στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Λενορμάν εἶναι σαφὴς πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: «Ἡ συνθήκη τῆς 15 Ἰουλίου, θέτοντας ὑπὸ συζήτησις τὶς σχέσεις ποὺ μὲ τόσο κόπο ἐγκαθιδρύθηκαν ἐδῶ καὶ 10 χρόνια μὲ τὶς μεγάλες δυνάμεις, βάραινε μὲ τρόπο ἀκόμα πιὸ δυσάρεστο στὴν ἀντιπροσωπεῖα μας καὶ ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Γαλλίας ἔβγαινε ἀπὸ τὴν ἀμηχανία μὲ τὴν ἀπραξία, πρὶν ἡ κυβέρνησις τῆς 29 Ὀκτώβρη φτάσει νὰ μᾶς κάνει νὰ ξαναμπούμε στὴν εὐρωπαϊκὴ συμφωνία, οἱ ἀντίπαλες δυνάμεις βρισκόντουσαν σὲ θέση νὰ διακινδυνεύουν τὸ πᾶν ἐναντίον μας σ' αὐτὰ τὰ δευτερεύοντα θέατρα, ὅπου οἱ νίκες τους δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιδράσουν γιὰ τὴ στιγμὴ παρά μὲ τρόπο πολὺ ἔμμεσο στὴ λύσις τοῦ γενικοῦ προβλήματος. Ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς εἰρήνης, ποὺ γινόταν παντοῦ αἰσθητὴ, ἀνάγγελλε ἀναμφίβολα τὴν προσεχὴ ἀποκατάστασις μιᾶς κάποιας ἰσορροπίας... Ἡ Ἀθήνα τούτῃ τὴ στιγμὴ ἀναπαρήγε σὲ μικρογραφία τὴ μοναδικὴ ὄψη ποὺ παρουσίαζε τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς»³⁶. Στὴν Ἀθήνα λοιπὸν ἀντανακλούσαν ὄλες οἱ ἐνέργειες τῶν Δυνάμεων, καὶ κάθε διατάραξις στὶς σχέσεις τους ἦταν προορισμένη νὰ φέρει κάποια ἀναστάτῳσις ἢ τουλάχιστο κάποια ἀλλαγὴ στὴν Ἑλλάδα. Ἐτσι, ἡ διάλυσις τῆς ἀγγλογαλλικῆς συμμαχίας καὶ οἱ καινούργιες σχέσεις ποὺ δημιούργησε ἡ συνθήκη τῆς 15 Ἰουλίου εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ θέση τοῦ ρωσόφιλου κόμματος στὴν Ἑλλάδα. Τὸ κόμμα αὐτὸ προσπάθησε νὰ ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸ στιγμιαῖο σταμάτημα τῶν ἀγγλογαλλικῶν σχέσεων, γλίστρησε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα δυὸ κόμματα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπιδίωξε νὰ κερδίσει τὸ ἔδαφος ποὺ ἔχασε μὲ τὴν παραίτησις τοῦ Ζωγράφου, σὲ βᾶρος τῆς ἀγγλόφιλης κυρίως μερίδας. Καὶ θὰ τὸ πετύχαινε ἂν ἡ τετραπλὴ συμμαχία δὲν ἔφερνε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ τὴν Ἀγγλία μὲ τὸ βασιλιά τῆς Βαυαρίας καὶ δὲν ὀδηγοῦσε στὴν κοινὴ ἀπόφασιν τῶν δυὸ αὐτῶν παραγόντων γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Μαυροκορδάτου, ποὺ ἦταν ἀναμφισβήτητη νίκη τῆς Ἀγγλίας.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ σχέσεις τῶν τριῶν Μεγάλων ποὺ διαφοροποιοῦνται. Τὴν ἴδια περίοδο, ἡ Αὐστρία ποὺ ἦταν ἡ πιὸ πιστὴ ὑποστηρίκτρια τῆς ἀπολυταρχικότητος τοῦ Ὄθωνα, προσπαθεῖ νὰ πάρῃ τὴ θέση τῆς Γαλλίας στὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ γι' αὐτὸ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Πάλμερστον-Λάϊονς μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι «κάποιο ψίχουλο θὰ πέσει ἀπὸ τὴν τράπεζαν τοῦ πλουσίου». Καὶ ὁ Λάϊονς δὲν ἦταν δυνατὸν παρά νὰ ὑποθάλλει αὐτὴ τὴν πρόσδεσις τοῦ de Prokesch στὴν πολιτικὴ του. Εἶχε μάλιστα ἔτοιμο καὶ τὸ δόλωμα γιὰ νὰ κάνει τὸν Αὐστριακὸ πρεσβευτὴ πιὸ πιστὸ ἀκόλουθο: ἦταν οἱ

καθολικοί της 'Ελλάδας και της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σιωπηρά ἄφηνε ὁ Λάϊονς τὸν de Prokesch νὰ ἐλπίζει ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀγγλογαλλικὴ ρῆξη ἢ Αὐστρία θὰ γινόταν ὁ προστάτης τῶν καθολικῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς 'Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. «Τουλάχιστο εἶναι βέβαιο, γράφει ὁ Λενορμάν, ὅτι οἱ κατάσκοποι τῆς (τῆς Αὐστρίας) δημιουργοῦσαν ἐπίτηδες ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς τοῦ Αἰγαίου τὴ γνώμη, ὅτι δὲν ὑπῆρχε τίποτα πιά νὰ ἐλπίζουν ἀπὸ ἓνα ἀσεβὲς καὶ ἐκπτώτο ἔθνος σὰν τὸ δικό μας»³⁷.

Χωρὶς λοιπὸν σοβαρὸ ἀντίπαλο καὶ μὲ πιστὸ ἀκόλουθό του τὸν de Prokesch ὁ Λάϊονς ἔβαζε σὲ ἐνέργεια μεγαλεπήβολα σχέδια. Προσπαθοῦσε νὰ ἀπομονώσει τὸ βασιλιά κι ἀπὸ αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς πιστοὺς του τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, ἐνῶ ταυτόχρονα προσπαθοῦσε νὰ πείσει τὴν κυβέρνησή του γιὰ τὴν κατάσταση βαρβαρότητας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν 'Ελλάδα καὶ φυσικὰ ἢ κυβέρνησις τοῦ Λονδίνου εἶχε κάθε λόγο νὰ διαδώσει στὴν Εὐρώπη αὐτὴ τὴν ἀποψη γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὶς ἐπεμβάσεις τῆς καὶ τοὺς ἐκβιασμοὺς τῆς στὸν 'Οθωνα γιὰ τὴν παραχώρησι συντάγματος, παρουσιάζοντας τὸν ἑαυτοῦ τῆς σὰν ἐνδιαφερόμενο γιὰ τὴν βελτίωσι τῆς κατάστασι στὴν 'Ελλάδα. Δὲν σταματοῦσαν ὁμῶς ἐδῶ τὰ σχέδια καὶ οἱ δολοπλοκίαι τῆς δυάδας Πάλμερστον - Λάϊονς. Εἶχαν πῶς σοβαρὰ σχέδια, ποὺ ὁμῶς δὲν τόλμησαν οὔτε κἀν νὰ τὰ ξεκινήσουν. Καθὼς στὴν 'Αθήνα δὲν ὑπάρχει κυβέρνησις τοῦ χεριοῦ τους, καὶ καθὼς ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισε ἡ τουρκοαιγυπτιακὴ κρίσις στὰ 1835 ὁ σουλτάνος τᾶχει καλὰ μὲ τὴν Ρωσία, πράγμα ποὺ διευκολύνει τὰ σχέδια τῆς τελευταίας καί, κυρίως, βλέποντας πῶς ἡ 'Ελλάδα ἀποτελεῖ ἓνα ζήτημα ποὺ ἀπαιτεῖ μεγάλη δραστηριότητα καὶ πολλὰ δαπάναι ἐκ μέρους τῆς 'Αγγλίας γιὰ νὰ τὴν κρατήσει πιστὴ στὴν πολιτικὴ τῆς, ἀντιλήφθηκαν ὅτι τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος εἶναι βάρος ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ ἴσως καί, ὅπωςδήποτε, πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἢ 'Αγγλία. Γιὰ τὸ σχέδιο αὐτὸ θὰ ἀφήσουμε τὸ Λενορμάν νὰ μιλήσει: «Αὐτὴ ἡ διαγωγι στὴν 'Ελλάδα»³⁸ δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἐπεισόδιο τοῦ συστήματος ποὺ ὁ Λόρδος Πάλμερστον μόλις ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζει σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς 'Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας σὰ συνέχεια τῆς συνθήκης τῆς 15 'Ιουλίου. Ἡ ἀναβίωσι καὶ μάλιστα ἡ πῶς μεγάλη ἀπὸ κάθε ἄλλῃ φορὰ ἐπέκτασι τῆς ἀρχῆς τῆς κυριαρχικότητάς τοῦ σουλτάνου, χαμογελοῦσε στὴ Μεγάλῃ Βρετανία σὰν ἓνα μέσο, ἂν ὄχι γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει ἄμεσα ὅλη τὴ φιλοδοξία τῆς, τουλάχιστο νὰ συνθλίψει τὶς προόδους τῆς Ρωσίας. Ἐφαρμοσμένος στὴν 'Ελλάδα αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς (combinaison) ἔμοιαζε νὰ προσφέρει ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα. Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ποὺ ὑπερήφανα εἶχε ἀνακηρυχθεῖ, ἔβανε, εἰν' ἀλήθεια, ἓνα ἐμπόδιο στὴν ἄμεση ἐπάνοδο ὑπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ αὐτοῦ τοῦ ἀποσπασμένου μὲ τὰ χειροκροτήματα τῆς Εὐρώπης, τμήματος τῆς 'Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Ἄλλὰ

ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά αὐξαιναν χωρὶς περιορισμὸ τὰ βάρη μιᾶς κυβέρνησις παράλογη καὶ ἀδύναμη στὴν 'Αθήνα, ἂν ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά ἔφταναν νὰ φέρουν στὶς ἐπαρχίες, ποῦναι ἄλλωστε πῶς παραγωγικὲς καὶ πῶς πυκνοκατοικημένες, μιὰ κανονικὴ διακυβέρνησι ποὺ νὰ εὐνοεῖ τὰ ὑλικά συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, θὰ κάνανε ἔτσι τοὺς μὲν νὰ συνηθίσουν νὰ θεωροῦνται σὰν πῶς εὐτυχισμένοι κάτω ἀπὸ τὴν τούρκικη κυριαρχία παρὰ κάτω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ βασιλιά 'Οθωνα καὶ θὰ ἐνέπνεαν σιγὰ - σιγὰ στοὺς ἄμεσους ὑπήκοους αὐτοῦ τοῦ μονάρχου, τὴν ἐπιθυμία νὰ μετᾶσχουν ἐκ νέου στὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐνσωμάτωσις σὲ μιὰ μεγάλη αυτοκρατορία. Φυσικὰ, ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐκπληρωθοῦν παρὰ μὲ τὴν προστασία τῆς 'Αγγλίας ποὺ σιγὰ - σιγὰ θᾶπαιζε τὸν ἴδιο ρόλο ποῦπαιξε ἢ Ρωσία στὸ Δούναβη, στὶς ἐπαρχίες ὅπου θᾶταν ἀδύνατο ἢ πρόωρο νὰ εἰσαχθεῖ τὸ σύστημα...»³⁹ κυριαρχίας ποὺ ὑπάρχει στὰ 'Ιόνια νησιά»⁴⁰.

Ὅσο οὐτοπικὸ τόσο καὶ σατανικὸ εἶναι τὸ σχέδιο. Κάνουμε τοὺς ἐλεύθερους νὰ πεινάει, φροντίζουμε ὥστε οἱ σκλάβοι νὰ περνᾶνε καλὰ γιὰ νὰ ἀναγκάσουμε τοὺς ἐλεύθερους νὰ ζητήσουν τὴν σκλαβιά. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὸ σχέδιο γίνεται ἔτσι ξεκάθαρα γνωστὸ. Ὁ συντάκτης τοῦ ὑπομνήματος δὲ μᾶς λέει ἀπὸ ποῦ ἔχει τὶς πληροφορίες του. Ὅπωςδήποτε, ὁμῶς, ἔχουμε λόγους νὰ μὴ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ὁσων λέει. Καὶ μάλιστα, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο ντοκουμέντο, πολὺ γνωστὸ ἐκεῖνο, ποὺ κάνει ἀνάλογους ὑπαινιγμούς. Πρόκειται γιὰ τὴν περιβόητη ἐγκύκλιος Γκιζὸ τῆς 11 Μαρτίου 1841. Τὴν ἐγκύκλιος αὐτὴ ἔστειλε ὁ Γάλλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν στὶς ἄλλες Δυνάμεις καὶ ἐξετάζει σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴν κατάστασι στὴν 'Ελλάδα, προτείνοντας ταυτόχρονα λύσεις γιὰ τὴν διευθέτησι τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Ἀντιγράφουμε ἐδῶ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐγκύκλιος: «Ἀναμφίβολα ἀνήκει μόνο στὸ βασιλιά 'Οθωνα νὰ θεραπεύσει, ἀπὸ κοινού μὲ τὸ λαὸ ποὺ κυβερνάει, τὰ κακὰ καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἀναγγέλλονται μὲ κάποια ὑπερβολὴ ἴσως, ἔχουν ὁμῶς ἓνα βάθος πραγματικότητάς. Κάθε μέτρο ποὺ θὰ ἐπιβαλλόταν στὸ βασιλιά τῆς 'Ελλάδας ἀπὸ ξένη θέλησι, δὲ θᾶφτανε στὸ σκοπὸ του, καὶ βέβαια καμιά ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ὕψωσαν τὴν νέα μοναρχία δὲν ἔχει τὴν σκέψι νὰ προβεῖ σὲ τέτοια προσβολὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς»⁴¹.

«Οἱ κίνδυνοι ποὺ ἀναγγέλλονται» καὶ «ἡ προσβολὴ τῆς ἀνεξαρτησίας» τῆς 'Ελλάδας ποὺ λέει ὁ Γκιζὸ στὴν ἐγκύκλιος του δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὰ ἀγγλικὰ σχέδια. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι ὁ Λενορμάν εἶναι στενὸς φίλος τοῦ Γκιζὸ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε ὅτι δὲ θᾶταν περίεργο νὰ εἶναι καταποτισμένος πάνω στὴν ἀγγλικὴν πολιτικὴν στὴν 'Ελλάδα. Τὸ σχέδιο λοιπὸν ὑπῆρχε.

ἀλλὰ δὲν σταματοῦσε στὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἑλλάδας στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας. Αὐτὸ προσκρούει στὶς ἀπαιτήσεις τῆς Ρωσίας ποὺ εἶναι τώρα σύμμαχος μὲ τὴν Ἀγγλία, καὶ ποὺ ὅπωςδήποτε θὰ ζητοῦσε νᾶχη μερίδιο ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς τέτοιου σχεδίου. Ὁ Λενορμὰν δὲν παραλείπει νὰ μᾶς πεῖ ποιά στάση θὰ τηροῦσε ἐν προκειμένῳ ἡ Ρωσία:

«Ἡ Ρωσία γνωρίζει τὴν Ἀνατολὴ καὶ κυρίως τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς καλύτερα ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Καταλάβαινε ἐκ τῶν προτέρων τὴ χίμαιρα ποὺ περιέκλειαν οἱ προθέσεις αὐτῆς τῆς τελευταίας Δύναμης. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ δυὸ τὸ ἓνα: ἢ ἡ Ἀγγλία θ' ἀποτύχαινε ἐντελῶς καὶ δὲ θάχε πετύχει παρὰ τὴν ὑποτροπὴ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας, ὅποτε οἱ καταπιεσμένοι θάστρεφαν τὰ μάτια, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ στὴ Δύναμη ποὺ πάντα προσφέρθηκε σ' αὐτοὺς σὰν ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερώτρια τους. Ἡ ἢ ἐπιχείρησις θὰ ἐκπληρωνόταν κατὰ τὴ θέλησιν τῆς Μεγάλης Βρετανίας σὲ μερικὰ μέρη τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, κυρίως στὶς παραθαλάσσιες καὶ ναυτικὲς περιοχάς, καὶ τότε ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις δὲ θάχε μπόρῃ νὰ παγιώσῃ αὐτὲς τὶς κατακτήσεις παρὰ ἐγκαταλείποντας στὴ Ρωσία τὶς ἐπαρχίες ποὺ ὀφείλει νὰ θεωρεῖ σὰν πιὸ πολὺ στὴν ἀρμοδιότητά τῆς Ρωσίας ἰκανοποιημένη ποὺ θάχε ἀπομακρύνῃ τὴ Γαλλία ἀπὸ τὴν Ἀνατολή... καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ συνθήκη τῆς 15 Ἰουλίου θάταν γιὰ κείνη ἡ πηγὴ σημαντικῶν πλεονεκτημάτων»⁴³.

Κύριος λοιπὸν σκοπὸς ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς Γαλλίας, γιὰτὶ ἐκείνη εἶναι σοβαρὸς ἀντίπαλος, ἔχοντας τὴν πιὸ μεγάλη ἐμπορικὴ παράδοσιν στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή, καὶ ἡ μετατροπὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου σὲ προτεκτοράτο τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ρωσίας. Πῶς ὅμως ἀντιδρούσε ἡ Γαλλία σ' αὐτὰ τὰ σχέδια; Ἡ νέα γαλλικὴ κυβέρνησις μὲ ἐπικεφαλὴς στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὸν Γκιζὸ εἶχε ἀντιδράσει ἄμεσα καὶ δυναμικὰ ὅσο τὸ εἶχε ἐπιτρέψει ἢ μὲ τὴ συνθήκη τῆς 15 Ἰουλίου 1840 συσπείρωσι τῶν 4 Μεγάλων, οὐσιαστικὰ, ἐναντίον τῆς. Μὲ τὴν ἐγκύκλιον τῆς 11 Μαρτίου 1841 ὁ Γκιζὸ δὲν ἀρκεῖται μόνον νὰ ξεσκεπάσῃ μὲ πολὺ λεπτὸ ἀλλὰ ἐνδεικτικὸ τρόπο τὰ ἀγγλικὰ σχέδια, ἀλλὰ προειδοποιεῖ ὅτι ἡ Γαλλία δὲ θὰ ἐπιτρέψει μονομερῆ ἐπέμβασις στὰ ἑλληνικὰ πράγματα.

Ἀφοῦ ὑποδεικνύει ὅτι οἱ συμβουλές ποὺ δίνονται στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ στὸ νεαρὸ βασιλιά ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, πρέπει νὰναι τέτοιες ποὺ νὰ προλαβαίνουν πραγματικὰ τὸ ἐνδεχόμενον καταστροφῶν «ποὺ δὲ θὰ ἄγγιζαν τὰ συμφέροντα μόνον τῆς Ἑλλάδας», συνεχίζει:

«Γιὰ νὰ ἔχουν αὐτὲς οἱ συμβουλές κάποια πιθανότητα νὰ δημιουργήσουν μιὰ πραγματικὴ ἐντύπωσις, πρέπει νὰ εἶναι ὁμόφωνες. Πρέπει νὰ μὴ φαίνονται ὅτι ἀπορρέουν ἀπὸ ἀνταγωνιζόμενες ἐπιρροές τῶν ὁποίων οἱ ἀντίθετες τάσεις θὰ ἀπέβαιναν γιὰ τὴν Ἑλλά-

δα αἰτία ἐσωτερικῶν διαιρέσεων καὶ ὀλέθριων διχονοιῶν»⁴⁴.

Ὡστόσο, ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ δὲν μπορεῖ τούτῃ τῇ στιγμῇ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Ὁ Γκιζὸ στὴν ἐγκύκλιόν του τάχθηκε ἐναντίον τῆς παραχώρησις συντάγματος στὴν Ἑλλάδα. Καὶ βέβαια, τὴν ἐγκύκλιον δὲν τὴν γνώριζαν οἱ Ἕλληνες. Ἐβλεπαν ὅμως τὴν στάσιν τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ ποὺ οὔτε νὰ ἐνισχύσει τὸ γαλλόφιλο κόμμα δὲν ἐνδιαφερόταν, σὲ σημεῖον μάλιστα ποὺ πολλοὶ ὄπαδοί τῆς Γαλλίας, θρεμμένοι μὲ τὰ γαλλικὰ γράμματα, καὶ ποτισμένοι μὲ τὶς γαλλικὲς δημοκρατικὰς ἀρχές, ἄρχισαν νὰ διαρρέουν πρὸς τὸ ἀγγλόφιλο κόμμα, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν παντελῆ ἔλθει ἐνθάρρυνσιν στὸ δημοκρατικὸν τους ἀγῶνα ἀπὸ μέρους τῆς Γαλλίας. Ἐτσι τὸ ἀγγλόφιλο κόμμα ἀποβαίνει γιὰ τούτῃ τὴν περίοδον ἡ στέγη ὄλων σχεδὸν τῶν δημοκρατικῶν Ἑλλήνων καὶ ἐκφράζει τὶς πιὸ προοδευτικὰς τάσεις τῆς στιγμῆς ἐκείνης. «Σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἕλληνες, λέει ὁ Λενορμὰν, ποὺ ἦταν δεμένοι στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα ἐξ αἰτίας τῆς παιδείας καὶ τῶν συνηθειῶν τους καὶ κυρίως οἱ νέοι Ἕλληνες ποῦχαν κάνει τὶς σπουδὰς τους στὴ Γαλλία, παρετηροῦντο στὴν πελατεία τῆς ἀγγλικῆς ἀντιπροσωπείας καὶ προσπαθοῦσαν ν' ἀντισταθμίσουν μὲ τὸ θόρυβον ποὺ ἔκαναν στὴν πρωτεύουσαν τὴ μικρὴ ἐπιρροή τους στὴν ὑπόλοιπὴ χώρα»⁴⁵. Βέβαια, ὁ Λενορμὰν προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴ σημασίαν τοῦ γεγονότος μὴ θέλοντας νὰ παραδεχτεῖ τὴν αὔξησιν τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἑλλάδα καὶ κυρίως ἀφήνοντας ἀπαρατήρητον ὅτι ἡ Γαλλία δὲν ἐμπνέει τούτῃ τῇ στιγμῇ τοὺς δημοκρατικοὺς Ἕλληνες. Εἶναι ὡστόσο ἀξιοσημεῖωτη καὶ πολὺ σημαντικὴ αὐτὴ ἡ μεταστροφὴ τῆς κοινῆς γνώμης καὶ μάλιστα τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ στρώματος τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων, μεταστροφὴ ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀλλοιῶτικα παρὰ μὲ τὴ θέσιν καὶ τὴ μαχητικὴν στάσιν ποὺ τηροῦσε ἡ Ἀγγλία ὑπὲρ τῆς παραχώρησις συντάγματος, κολακεύοντας ἔτσι τοὺς πόθους καὶ ὑποδοθηθῶντας τὶς διεκδικήσεις τῆς δημοκρατικῆς παράταξις στὴν Ἑλλάδα, ἄσχετα ἂν ἡ πολιτικὴ τῆς δὲν εἶχε ἄλλο σκοπὸν παρὰ τὴ δικὴ τῆς ἐξυπηρέτησιν στὰ σχέδιά τῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ Ἀγγλία κατὰφερε νὰ αὐξήσῃ τὴν «πελατεία» τῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ κάτι ἄλλο ὅμως: ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴν Ἀθήναν μετὰ τὴ σύναψιν τῆς συνθήκης τῆς 15 Ἰουλίου, τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ Κατακάζη ποῦ, συνηθισμένος νὰ κρατᾷ τὰ νήματα τῆς δολοπλοκίας τῶν Ναπαιῶν μὲ τὴ δεξιότητα ἐνὸς Ἑλλήνα καὶ τὴν ἀφοσίωσιν ἐνὸς Ρώσου»⁴⁶, ἄφηνε τὸ ρωσόφιλο κόμμα ἀνυπεράσπιστον καὶ στὴν οὐσία ἀκέφαλον. Ἐτσι, ὁ Λαΐονος ἔμενε μόνος νὰ δράσῃ ἐλεύθερα.

II. Τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης

Πολὺ μεγάλο χῶρον ἀφιερώνει, σχετικὰ, ὁ Λενορμὰν στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης, διότι κρίνει ὅτι «πρέπει νὰ διαπιστωθεῖ, ὅσο εἶναι

δυνατό, ή μυστική συμμετοχή τής 'Αγγλίας σ' αυτές τις ταραχές και να δειχτεί ή αξιοσημείωτη σπουδαιότητα των γεγονότων μέχρι την εποχή όπου ή 'Αγγλία, αντιλαμβανόμενη ότι ή εξέγερση δέν έχει καμιά πιθανότητα επίτυχίας, έκανε μιὰ απότομη μεταστροφή στην πολιτική της, και φάνηκε να κηρύχνει τον πόλεμο ενάντια εκείνων που είχε προφανώς ενθαρρύνει τις πρώτες τους ενέργειες»⁴⁶.

Η πολιτική τής 'Αγγλίας στην Κρητική επανάσταση του 1841 δέν μάς είναι έντελώς άγνωστη. "Αν προβαίνουμε έδώ, σε μιὰ καινούργια άνασκόπηση, τὸ κάνουμε γιατί πρέπει να φανεί πιὸ καθαρά και σε μεγαλύτερη έκταση αὐτή ή πολιτική τής Μεγάλης Βρετανίας, άφορμή πάντοτε παίρνοντας τὸ υπόμνημα του Λενορμάν. Η Κρήτη επανέρχεται στους κόλπους τής 'Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας στὰ 1840. Τὸ γεγονός δέν είναι τίποτ' άλλο παρά μέρος του άγγλικού σχεδίου για τὴν ολοκληρωτική απομάκρυνση τής Γαλλίας από τις θέσεις της στην 'Εγγύς 'Ανατολή. Η Κρήτη, λοιπόν, κάτω από την κυριαρχία του Μεχμέτ - 'Αλή, αποτελεί ένα ερεισμά της γαλλικῆς πολιτικῆς στη Μεσόγειο. "Εξω απ' αὐτὸ ὁ Μουσταφά - πασάς, διοικητής του νησιού, θεωρεῖται στενὸς φίλος του Γάλλου ναυάρχου Δεριγνύ. "Όταν μάλιστα κατά τὴ διάρκεια των σχετικῶν διαπραγματεύσεων και αποφάσεων, ή Κρήτη έμνε έξω από τὰ ὄρια του ελληνικού κράτους, για τους λόγους που εξηγήσαμε, εκείνος κυρίως είχε επιμείνει στον αποκλεισμό τής Κρήτης για να διοριστεί εκεί διοικητής ὁ φίλος του Μουσταφά - πασάς, ὡς τότε διοικητής του τελωνείου τής Σμύρνης". "Όπως και νάχει τὸ πράγμα, τὸ νησί τής Κρήτης αποτελούσε τότε ένα από τὰ πιὸ σημαντικὰ πεδία σύγκρουσης ανάμεσα στην άγγλική και τὴ γαλλική πολιτική, γιατί έξω από τὴν παραγωγή λαδιού που ήταν πολὺ καλῆς ποιότητας και πολύτιμο, γιατί καμιά άλλη περιοχή τής ανατολικῆς λεκάνης τής Μεσογείου δέν είχε τόσο μεγάλη παραγωγή ὕστερα από τὴν καταστροφή των ελαιώνων του Μοριὰ από τὸν 'Ιμπραήμ, διαθέτει και δυὸ φυσικὰ λιμάνια, από τὰ πιὸ εύρύχωρα και τὰ πιὸ ασφαλῆ του κόσμου, «ικανὰ να χωρέσουν άγκυροβολημένους, δλους τους στόλους τής Εὐρώπης»⁴⁸. "Αν στὰ παραπάνω προσθέσουμε τὴν προνομιοῦχα θέση του νησιού (πολύτιμος σταθμὸς στο θαλάσσιο δρόμο Μάλτα - Κέρκυρα - Κρήτη - 'Αλεξάνδρεια), θὰ ένοήσουμε πιὸ καλά τὴν αξία του και τὴ σκληρὴ πάλη τής 'Αγγλίας για να τὸ θέσει ὑπὸ τὴν κυριαρχία της.

Στὰ πλαίσια λοιπόν αὐτῆς τής άγγλογαλλικῆς διαμάχης, ή επιστροφή τής Κρήτης στο σουλτάνο πρέπει να θεωρηθεῖ σα νίκη τής 'Αγγλίας, αποτέλεσμα τής υπεροχῆς της στην 'Ανατολή τούτη τὴ στιγμή, ὕστερα από τὴν απομόνωση που είχε επιβάλει στη Γαλλία με τὴ συνθήκη τής 15 'Ιουλίου 1840.

Οἱ 'Ελληνες ιστορικοὶ συμφωνοῦν, ὅτι ή διοίκηση του Μουσταφά - πασά ήταν σκληρὴ παρά τις παραχωρήσεις πουχε κάνει στους

Κρητικούς, ὅπως ή άδεια που δόθηκε στους Σφακιανούς να ὄπλοφοροῦν κλπ. 'Ο Γάλλος ὁμως πρόξενος στὰ Χανιά Σαρπαντιέ έχει διαφορετικὴ γνώμη. Στο παράρτημα του ὑπ' αριθμ. 25 τηλεγραφήματός του τής 28 Μαρτίου 1841, έγραφε: «Οἱ Κρητικοὶ είναι, από κάθε άποψη, ὁ λαὸς ὁ πιὸ εύτυχῆς τής 'Ανατολῆς. Είναι γεγονός πρόδηλο, άναμφισβήτητο, ὅτι ἀπολαύουν μιὰ ελευθερία άπεριόριστη, πλήρη ἀπόλαυση των αγαθῶν τους μοναδικὰ αύξημένων, ὅτι ή ζωή τους προστατεύεται σε κάθε περίπτωση και με τὸν πιὸ πλήρη τρόπο: ὅτι από τὴν κυβέρνηση ὁποιανοῦ κι αν είναι οἱ Κρητικοὶ δέ θά ναι ποτὲ τόσο εύτυχισμένοι, ὅσο από τὴν έξουσία του αξίου, γενναίου, έξυπνου ανιδιοτελεῆ, δικαίου Μουσταφά - πασά»⁴⁹.

Όπωςδήποτε δέν ήταν τόσο παραδεισένια ή ζωή των Κρητικῶν ὅπως τὴ βλέπει ὁ Γάλλος πρόξενος. 'Ο ἴδιος ὁ Λενορμάν σχολιάζοντας τὰ παραπάνω, παραδέχεται, βέβαια, ὅτι είναι υπερβολικά, κάνει ὁμως τὴ σκέψη ὅτι για να βλέπει τόσο εύχάριστη τὴ θέση των Κρητικῶν ένας Γάλλος διπλωμάτης, που ξέρει πολὺ καλά τί αξίζει ή ὀθωμανική διοίκηση από τὴν άποψη τής δικαιοσύνης και του ανθρωπισμοῦ, σημαίνει ὅτι ή ζωή των Κρητικῶν ήταν ὑποφερτὴ κάτω από τὴν έξουσία του αντιβασιλιά τής Αἰγύπτου.

Τὸ συμπέρασμα είναι ὅτι ή Γαλλία έχει κάθε λόγο να υπερασπίζεται τὴν έξουσία του Μεχμέτ - 'Αλή στην Κρήτη, και να προσπαθεῖ να ἀποτρέψει τὴν επανάσταση, από τὴν ὁποία μόνο ή 'Αγγλία θά βγαίνει κερδισμένη. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὁ Γάλλος πρεσβευτῆς στην 'Αθήνα Ντε Λαγκρενέ δέν παράλειψε, στη διάρκεια του χοροῦ που έγινε στο Παλάτι στις 13 Γενάρη 1841, να ἐπισημάνει στον "Όθωνα τους κινδύνους που κρύβονται πίσω από τὴν προετοιμασία των Κρητικῶν προσφύγων στην 'Ελλάδα να γυρίσουν στο νησί τους και να πάρουν τὰ ὄπλα⁵⁰. "Εκτοτε δέν έπαψε, σε ἰδιαίτερες συνομιλίες του με τὸν "Όθωνα, να ὑποδεικνύει τὴν επικίνδυνη περιπλοκή που θὰ μπορούσε να προκαλέσει μιὰ άνοιχτὴ ὑποστήριξη τής ελληνικῆς κυβέρνησης πρὸς τὴν Κρητικὴ επανάσταση. 'Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι οἱ «ὑποδείξεις» αὐτῆς του Γάλλου πρεσβευτῆ γινόντουσαν πιεστικὰ μὲν, ἀλλὰ με ἥρεμο τρόπο και πρὸ παντός ὄχι κραυγαλέα, γιατί δέν ἤθελε με κανένα τρόπο να πέσει στην αντίληψη τής ελληνικῆς κοινῆς γνώμης, ὅτι ή Γαλλία κρατάει στάση αντίθετη πρὸς τὴν Κρητικὴ επανάσταση⁵¹.

Η πολιτική τής 'Αγγλίας ήταν έντελώς διαφορετικὴ και παρουσίαζε τις ἐξῆς τρεῖς ὄψεις:

α) 'Απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση και στον "Όθωνα, αὐστηρὴ και σαφῆς αντίθεση σε κάθε επαναστατικὴ ενέργεια, προειδοποίηση για τὸν κίνδυνο που κρύβει ή άναχώρηση των Κρητικῶν προσφύγων στην 'Ελλάδα και 'Ελλήνων ἐθελοντῶν για τὴν Κρήτη. Μάλιστα ὁ Λάϊονς μαζί με τὸν de Prokesch συνόδεψαν

τή διαμαρτυρία του Τούρκου πρεσβευτή Κ. Μουσούρου, για τα όσα συνέβαιναν στην Ελλάδα (προετοιμασίες έθελοντών, αποστολή υλικών κλπ.). Σκοπός αυτής της πολιτικής της Άγγλιας ήταν: 1) Να κολακέψει το σουλτάνο, παίρνοντας το μέρος του και να τον έχει πάντα πρόχειρο για την περίπτωση αποτυχίας των άλλων μορφών της πολιτικής της στο Κρητικό ζήτημα. 2) Να αποτρέψει μια άνοιχτη συμμετοχή της Ελλάδας στην Κρητική επανάσταση, και 3) Να μη χάσει την ευκαιρία να φοβερήσει τον Όθωνα.

β) 'Απέναντι στην ελληνική κοινή γνώμη κρατούσε άλλη στάση. Με τους πράκτορές της έκανε μια μεγάλη έκταση προπαγάνδα ότι θα βοηθήσει την Κρητική επανάσταση, προσπαθώντας έτσι να μετατρέψει την κοινή γνώμη προς το μέρος της. Και το πέτυχε ως ένα σημείο.

γ) 'Απέναντι στους Κρητικούς της Κρήτης ή πολιτική της ήταν να πεισθούν οι αρχηγοί της επανάστασης να ζητήσουν τη βοήθεια, την προστασία ή τουλάχιστον την μεσολάβησή της, όποτε αυτή θα τους εξασφάλιζε ένα είδος ανεξαρτησίας.

Αυτές ήταν οι τρεις μορφές της αγγλικής πολιτικής. Το σχέδιο βέβαια ήταν ένα: Να μπει ή Κρήτη κάτω από τον έλεγχο της χωρίς να έχει σημασία ποιά μέσα θα χρησιμοποιηθούν και ποιά μορφή θα έχει αυτός ο έλεγχος.

Στην Κρήτη όμως τα πράγματα δεν ήταν ευχάριστα για την Άγγλία. Ο Μουσταφά-πασάς, έξυπνος και πανούργος καθώς ήταν, προσπάθησε στην αρχή να προσεταιριστεί τους επαναστάτες για δικό του λογαριασμό. Δεν ήθελε να εγκαταλείψει το νησί και σε μια ένδεχόμενη τουρκική εισβολή ήθελε να έχει τους Κρητικούς μαζί του. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στους Κρητικούς είχαν δοθεί υποσχέσεις για πλήρεις ελευθερίες αν πολεμούσαν για να ξαναμπει το νησί κάτω από την κυριαρχία του Μεχμέτ - 'Αλη^α. Και οι επαναστατημένοι Κρητικοί όμως είχαν κάθε συμφέρο να έχουν την υποστήριξη του Μουσταφά - πασά στην αρχή του αγώνα τους. Ο Σαρπαντιέ ισχυρίζεται, ότι σε μια σύσκεψη που έγινε στο αγγλικό πλοίο «'Αστιγκς», στις 13 Μαρτίου 1841 «'Ο Χαιρέτης^α, αρχηγός αυτού του είδους της προσωρινής κυβέρνησης^α, αφού ρωτήθηκε ειδικά για τον πραγματικό σκοπό της εμφάνισης ένοπλων προσφύγων, δεν δίστασε να δηλώσει ότι πρόθεσή τους είναι να εγκαθιδρύνουν στην Κρήτη μια δημοκρατία της οποίας οι βασικοί λειτουργοί θα εκλέγονταν από συνέλευση των κατοίκων, και με ένα πρόεδρο εκλεγμένο επίσης από το λαό, ή εκλογή του οποίου θα μπορούσε να πέσει στον Μουσταφά - πασά, που, μετά πέντε χρόνων θητεία, θαταν δυνατό να επανεκλεγεί^α.

Ο Λενορμάν και πάλι δυσπιστεί στα όσα λέει ο Σαρπαντιέ γιατί, όπως θα δού-

με παρακάτω, άλλα δήλωσε ο Χαιρέτης όταν γύρισε στην Ελλάδα. Αυτή ή δυσπιστία, όμως, του Λενορμάν δεν μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι τα παραπάνω μπορούν να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι, όπως τόπαμε πιο πάνω, οι Κρητικοί είχαν συμφέρο να τάχουν καλά με το Μουσταφά - πασά. Επίσης πρέπει να δεχτούμε σα βάσιμο το γεγονός ότι ή Κρητική επανάσταση, στην αρχή τουλάχιστο, δεν είχε σκοπό άμεσο την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, αλλά τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης δημοκρατίας με σύστημα αντιπροσωπευτικό. Εν πάση περιπτώσει, αυτό το ζήτημα θέλει πιο εξονυχιστική έρευνα, γιατί είναι σοβαρό.

Επανερχόμενοι στις έρωτοτροπίες Μουσταφά - Κρητικών, πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν ήταν καθόλου ευχάριστες για την Άγγλία, της οποίας τα σχέδια εμπόδιζαν. Η αντίδρασή της ήταν να ενισχύσει και να κάνει πιστευτές τις διαδόσεις ότι θα βοηθήσει την επανάσταση. Γι' αυτό το σκοπό στις 28 Φλεβάρη, δηλαδή 4 μέρες μετά την άφιξη στην Κρήτη των πρώτων προσφύγων από την Ελλάδα, έφτασαν στη Σούδα δυο αγγλικά πλοία το «Βάνγκαρντ» και το «'Αστιγκς». Η Άγγλία έβλεπε ότι μετατροπή της Κρήτης σε κτήση της δεν ήταν δυνατή τούτη τη στιγμή. Γι' αυτό επιδίωκε ή πλήρη ανεξαρτησία του νησιού υπό βρετανική προστασία, ή, πράγμα πιο εύκολο, αυτονόμησή του υπό το σκήπτρο του σουλτάνου με Έλληνα διοικητή της εμπιστοσύνης της. Σαν τέτοιος προοριζόταν ο Βογορίδης, ο διοικητής της Σάμου, που ήταν άνθρωπος της Άγγλιας. Όμως στην Ελλάδα και στην Κρήτη αυτά τα σχέδια έγιναν γνωστά. Η κοινή γνώμη εξεγέρθηκε και ή ελληνική κυβέρνηση είδοποίησε τους Κρητικούς ότι θα τους βοηθούσε σε έμψυχο και άψυχο υλικό αν κηρύξουν την ένωσή τους με την Ελλάδα^α. Οι Κρητικοί πείστηκαν. Αποτέλεσμα: Για την Άγγλία δεν έμενε, μπρος στην πλήρη αποτυχία, άλλη πιο συμφέρουσα λύση από την πλήρη ύποταγή του νησιού στην Τουρκία. Έτσι, ίσως θα εξασφάλιζε έναν έμμεσο έλεγχο, και όπωςσδήποτε θα μπορούσε να το χρησιμοποιήσει σε ώρα ανάγκης, αφού οι αγγλοτουρκικές σχέσεις ήταν αρμονικές.

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε λεπτομερέστερα την εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος, όσον αφορά τις λεπτομέρειες της αγγλικής πολιτικής, παραθέτουμε τη σχετική περικοπή από το υπόμνημα του Λενορμάν:

«Αυτό που πρέπει πρώτα να παρατηρήσουμε, είναι ή συγκέντρωση στη Σούδα αγγλικών δυνάμεων, σε μια αναλογία, προφανώς χωρίς σχέση με τις περιστάσεις. Στις 28 Φλεβάρη, 4 ή 5 μέρες μετά την πρώτη απόβαση των μεταναστών, βλέπουμε να εμφανίζονται 2 αγγλικά πλοία της γραμμής, το «Βάνγκαρντ» και το «'Αστιγκς». Αυτά τα δυο πλοία ξαναφεύγουν για τη Μάλτα, όπου βρισκόταν τότε ο ναύαρχος Στόπφορντ, στις 15 Μαρτίου, αφήνοντας μπροστά στα Χανιά ένα

τρίτο πλοίο της γραμμής, τὸ «Ρηθέντζ», μιὰ κορβέτα, τὸ «Χάζαρντ», καὶ ἓνα βρίκι. Ὁ πρόξενός μας δὲν δηλώνει τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία εἶχαν φτάσει τὸ «Ρηθέντζ» καὶ τὸ «Χάζαρντ». Δὲν εἶναι λιγότερο σίγουρο ὅτι εἶχαν δεῖ ταυτόχρονα, συγκεκριμένα στὸ ἴδιο σημεῖο, 3 πλοῖα τῆς γραμμῆς, καὶ δυὸ ἄλλα πολεμικά, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓνα ἀτμόπλοιο, τὸ «Μήδεια», ποὺ δὲν ἐμφανίστηκε στὴ Σούδα παρὰ στὶς 18 Μαρτίου. Προτοῦ ξεσπάσει ἡ ἐξέγερση, ὁ Μουσταφά-πασὰς εἶχε ἤδη τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη στὴ θέση τοῦ σερασκιέρη τοῦ νησιοῦ. Ὡστόσο, ἦταν πάντοτε ἀνήσυχος γιὰ τὴν διακυβευόμενη θέση του, ἐξ αἰτίας τῆς ἀφοσίωσης ποῦχε δεῖξει στὸ Μεχμέτ-Ἀλή.... Τὴ στιγμὴ τῆς ἀπόβασης τῶν μεταναστῶν καὶ τῆς ἀφίξης τῶν «Βάνγκαρντ» καὶ «Ἀστιγκς» οἱ σχέσεις τοῦ σερασκιέρη μὲ τὸν Ἄγγλο πρόξενο ἦταν ἀκόμα σοβαρὰ διακυβευμένες. Ἔτσι, ὁ Σαρπαντιέ παρατηροῦσε ὅτι στὴ συζήτηση τῆς 18 Μαρτίου στὸ σπίτι τοῦ πασὰ «ἦταν ἡ πρώτη φορά ἀπὸ τρεῖς μῆνες ποὺ ὁ πρόξενος εἶχε δεῖξει μιὰ συμπεριφορὰ εὐγενικὴ καὶ πρέπουσα πρὸς τὴν ἐξοχότητά του». Ἀπὸ ποῦ μπορούσε νὰ προέλθει, ἀπὸ μέρους αὐτοῦ τοῦ προσώπου ἓνα τέτοιο λησμόνημα τῶν καθηκόντων του πρὸς τὴν τοπικὴ ἀρχή; Ἔπρεπε νὰ ἀποδώσουμε τίς περιποιήσεις του πρὸς τοὺς ἐξεγερμένους σὲ ἓνα καθαρὸ ἀνθρωπιστικὸ ζήλο;.... Ὁ Ἄγγλος πρόξενος χρειάστηκε νὰ δεχτεῖ ἀπ' εὐθείας ὁδηγίες ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του γιὰ νὰ ἀλλάξει στάση καὶ διαγωγὴ πρὸς τὸν πασὰ. Τὸ «Μήδεια» σταλμένο ἀπὸ τὸ ναύαρχο Στόπφορντ, φτάνει στὶς 18, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ μέρα κι' ὅλας μιὰ μεταμόρφωση ἐνεργεῖται στὴ γλώσσα (language) τοῦ Ἄγγλου πρόξενου, ποὺ ὁ δικός μας δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ χωρὶς ἔκπληξη. Ὡς ἐκεῖ, λέει ὁ κ. Σαρπαντιέ, «εἶχε προσωπικὰ προετοιμάσει, διευκολυμένος ἀπὸ τίς δολοπλοκίες, τὴν ἀφίξη τῶν μεταναστῶν, τῶν ὁποίων ὁ ὁμολογημένος σκοπός, ποὺ δὲν τὸν ἀγνοοῦσε, ἦταν νὰ ὑποκαταστήσουν στὴν κυβέρνησιν τὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου μὲ δὲν ξέρω ποιὸν πρίγκηπα» καὶ στὰ μάτια τοῦ προσέξενου μας «ὁ πρῶτος ρόλος αὐτοῦ τοῦ προσώπου (δηλ. τοῦ Ἄγγλου πρόξενου) δὲν μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ παρὰ μὲ τίς ὁδηγίες ποῦπρεπε νὰ ἔχει λάβει....».

Ἄς παρακολουθήσουμε τὸν Ἄγγλο πρόξενο ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων ὡς σήμερα. Τὴν ἐπομένη κι' ὅλας τῆς πρώτης ἀπόβασης οἱ ξένοι πρόξενοι συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ Μουσταφά-πασὰ ποὺ ζητάει τὴν ὑποστήριξή τους. Αὐτοὶ στέλνουν ἀντιπροσωπεῖα στοὺς ἐξεγερθέντες... «Ἡ ἀντιπροσωπεῖα βρίσκεται σὲ διάσταση γνώμων ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἐπαναστατημένους ποὺ φαίνεται νὰ ἔχουν τὴν ὑποστήριξη τῶν προξένων τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ σμφιρρέπουσα καὶ ἐχθρικὴ πρὸς τὸ Μουσταφά-πασὰ στάση αὐτῶν τῶν προσώπων ἀφήνει τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀντιπροσωπεῖας νὰ σκεφτοῦν ὅτι δὲν ἀποδοκίμασαν εἰλικρινὰ οὔτε ἐνεργητικὰ τὸ ἔνοχο διάβημα τῶν ἐξεγερθέντων». Ὅπως καὶ νάχει τὸ πρᾶγμα «ἡ προξενικὴ ἀντιπροσωπεῖα πι-

στεύει ὅτι μπορεῖ γιὰ τὸ συμφέρο τῆς δημοσίας ἡσυχίας, νὰ ρυθμίσει ὑπὸ ὄρους, μαζί μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, ἓνα εἶδος ἀμνηστίας τριῶν ἡμερῶν. Καὶ τοὺς διαβάζει (ἢ ἀντιπροσωπεῖα) μιὰ δήλωση χαρακτηριστικὴ, ποὺ σύνταξαν ἐπὶ τόπου, μὲ τὴν ὁποία τοὺς δεσμεύει νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα πάραυτα. Ἡ ἀναφορὰ αὐτοῦ τοῦ διαδήματος, συνταγμένη ἀπὸ τὸν Ἕλληνα καὶ τὸν Ἄγγλο πρόξενο, διαβάστηκε στοὺς ἐξεγερθέντες καὶ ἐπιδόθηκε στὸν πασὰ στὴν 1 Μαρτίου». Ἐκεῖνος δὲν δέχεται τίς βάσεις τῆς ἀνακωχῆς ποὺ κλείστηκε ἀπὸ τοὺς πρόξενους: Ἐπιβάλλει στοὺς ἐξεγερθέντες ὄρους τόσο σκληροὺς ὅσο μπορεῖ νὰ τὸ κάνει, στερούμενος κάθε στρατιωτικῆς δυνάμεως.... Τὴν ἐπαύριο, στὶς 3 «κατὰ τὴν ἐπίσημη ἐπίσκεψη, πάνω στὴν αἴτηση (στοὺς ναυάρχους τῶν ἀγγλικῶν πλοίων) ποὺ τοὺς ἀπευθύνει ὁ πασὰς, νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἀπωθήσει τοὺς ἔνοπλους μετανάστες, τοῦ ἀπαντοῦν ἀρκετὰ ψυχρὰ ὅτι, μὴ ἔχοντας ὁδηγίες, δὲν μποροῦν, ἂν καὶ ἐπιδοκιμάζουν τὰ διαδήματα καὶ τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν ὡς αὐτὴ τὴ μέρα, παρὰ νὰ δώσουν ἓνα ἠθικὸ στήριγμα στὴν ἐξοχότητά του. Αὐτὴ ἡ ὑπόσχεση ἠθικοῦ στήριγματος ἐμπνέει στὸν πασὰ ὑποψίες, ἂν καὶ ὁ πρόξενος εἶχε βεβαιώσει στὴ διάσκεψη, παρουσία τῆς Α.Ε. ὅτι τὸ νησὶ θάμενε στὸ σουλτάνο: λόγος πολὺ εὐσυμβίβαστος μὲ τὸ σχέδιο ἐγκαθίδρυσης ἐνὸς πριγκηπάτου γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βογορίδη, ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Ἀγγλίας καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου, κατὰ τὸ σύστημα ποῦ ἐφαρμόστηκε στὶς παραδουνάβιες ἐπαρχίες.

Ὡστόσο, ἡ ἐξέγερση ἐπεκτάθηκε: νέοι πρόσφυγες ἀποβιβάστηκαν σὲ διάφορα σημεία τῆς ἀκτῆς. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοὺς δέχτηκε μὲ θέρμη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σελίνου, τὰ Σφακιά εἶναι στὰ ὄπλα, καὶ οἱ ὀθωμανοὶ τρομοκρατημένοι ἐγκατάλειψαν τὴν ὑπαιθρο γιὰ νὰ κλειστοῦν στὶς πόλεις. Σὲ μερικὲς μέρες τὸ νησὶ τῆς Κρήτης ξαναπῆρε τὴν ὄψη, ποῦχε τότε ποὺ ἡ συμφωνία τῶν δυνάμεων τὴν παράδωσε ἐκ νέου στὴν ὀθωμανικὴ τυραννία.

Στὶς 5 «ἀποφασίστηκε νὰ κληθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν μεταναστῶν, ἐπὶ παρουσία τῶν προξένων, στὰ ἀγγλικά πλοῖα, ὅπου θὰ τοὺς ἀπαιτοῦσαν νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα», πρόταση ποὺ ἐπιδοκιμάστηκε ἀπὸ τὸν πασὰ, ἀλλὰ λίγο σοβαρὴ γιὰ τὸν κ. Σαρπαντιέ, «δεδομένου ὅτι οἱ πρόσφυγες ξέρουν πολὺ καλά ὅτι κανένα σκληρὸ μέτρο δὲ θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ τοὺς διώξουν. Αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς ἐξεγερθέντες στοὺς ὁποίους κοινοποιήθηκε αὐτὴ ἡ πρόταση, ζητοῦν γιὰ νὰ ἀπαντήσουν προθεσμία 8 ἡμερῶν, ἐπειδὴ οἱ πραγματικοὶ ἀρχηγοὶ τοῦ κινήματος βρισκόντουσαν στὰ Σφακιά, στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ νησιοῦ. Παίρνουν τότε τὴν ἀπόφαση, παρόντων τῶν Ἀγγλων καπεταναίων, νὰ στείλουν στὰ Σφακιά δυὸ προξένους γιὰ νὰ ὁδηγήσουν, μὲ προπεμπτήριο, τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἐξέγερσης στὸ «Ἀστιγκς». Ὁ Ἄγγλος πρόξενος καὶ ὁ Γάλλος δραγουμάνος, ἀφοῦ ἔφυγαν στὶς 7, ἐπανερχοῦν στὶς 11 μὲ τὸ Χαιρέτη, ἀρχηγὸ τῶν

προσφύγων, 2 άλλους αρχηγούς από τους νεοφερμένους και 2 αρχηγούς των Σφακιανών...» 'Ο Άγγλος πρόξενος «φιλοξενεί σπίτι του τους επαναστάτες στη Χαλέπα, χωριό γειτονικό των Χανιών, και στις 13 τους οδηγεί το «'Αστιγκς», του οποίου ο διοικητής, παρουσία των αξιωματικών του πασά και των προξένων, κατηγορεί αυστηρά την εμφάνιση των μεταναστών στην Κρήτη, τους δηλώνει ότι δεν πρέπει να υπολογίζουν στην υποστήριξη ούτε της Άγγλίας, ούτε καμιάς άλλης Δύναμης. Οι αρχηγοί των επαναστατών αρνιούνται να υποταχτούν σ' αυτή την πρόσκληση»....

Στις 15 οι πρόσφυγες ξαναοδηγήθηκαν στα Σφακιά. Την ίδια μέρα το «Βάνγκαρντ» και το «'Αστιγκς» ξεκινούν για τη Μάλτα. Ήξεραν τότε, έδω και 4 μέρες την αναχώρηση από την Κων)πολη 4.000 όθωμανών στρατιωτών για την Κρήτη... Στις 18, όπως είπαμε κι' όλας, φτάνει από τη Μάλτα μέσα σε δυο μέρες το «Μήδεια», ατμόπλοιο, με τη διαταγή για το διοικητή του «Ρηβέντζ» «να ταχθεί με το μέρος του Μουσταφά - πασά για να αρπάξουν και να εκδιώξουν πάραυτα τους Κρητικούς μετανάστες που'ρθαν από την 'Ελλάδα». Άμέσως ο διοικητής του «Ρηβέντζ» σπεύδει να θέσει όλες του τις δυνάμεις στη διάθεση του πασά». Είν' αυτή τη φορά που «ο Άγγλος πρόξενος αλλάζει έντελώς ρόλο» σε συμφωνία μ' αυτόν «ο διοικητής του Ρηβέντζ, τόσο ευνοϊκά διατεθειμένος για τους μετανάστες πριν από την άφιξη των διαταγών του ναυάρχου Στόπφορντ, δείχνεται από τότε έντελώς άφοσιωμένος στα συμφέροντα της Ύψηλης Πύλης. Θα ξεμπαρκάρει στρατό και θα διευθύνει την κορδέτα Χάζαρντ προς Σέλινο και Σφακιά: από την πλευρά του ο πασάς όπλιζει τους Τούρκους, πράγμα που δεν τολμούσε, χωρίς άμφιβολία, πριν σιγουρευτεί για την υποστήριξη της Άγγλίας... Ωστε μιὰ μόνιμη υποψία υπερίπταται της διαγωγής των Άγγλων και για να εξηγήσουμε γιατί ο αντιπρόσωπος αυτού του έθνους, άφου είχε παρακινήσει το νησί της Κρήτης, από τον Άπριλη του 1840 και είχε έκδηλωθεί σχεδόν άνοιχτά με το μέρος των επαναστατών, άλλαξε ξαφνικά στάση, όφείλουμε να καταφύγουμε στις πληροφορίες που κοινοποιήθηκαν προφορικά από τον ίδιο το Χαιρέτη στον κ. ντε Λαγκρενέ:

Άν πρέπει να πιστέψουμε το Χαιρέτη, οι Άγγλοι δέ θάχαν στραφεί ενάντια στους επαναστάτες παρά γιατί αύ-

τοι έδω είχαν άρνηθεί τις προσφορές που τους έγιναν και διεκδίκησαν την άπόλυτη άνεξαρτησία για την πατρίδα τους. Χωρίς να άπορρίψουμε έντελώς αυτή την άποψη και άποδεχόμενοι άκόμα κι ότι περικλείει κάτι το άκριβές, είμαστε διατεθειμένοι να πιστέψουμε, καθώς προσπαθήσαμε να το δείξουμε στα προηγούμενα, ότι ή τύχη των επαναστατών της Κρήτης ήταν ήδη άποφασισμένη στην Κων)πολη»⁷⁷.

Άπό την παραπάνω περικλοπή προκύπτει ότι:

1) Η Άγγλία είχε παρακινήσει και σχεδόν άνοιχτά βοηθήσει με υποσχέσεις την Κρητική επανάσταση.

2) Η Άγγλία είχε επίσης, μετά την άρνηση των Κρητικών να υποταχτούν στα σχέδιά της, συμφωνήσει με την Τουρκία για την κατάπνιξη της επανάστασης.

3) Με τη δεύτερη ενέργειά της έλπιζε να αναγκάσει τους Κρητικούς να ζητήσουν τη βοήθειά της.

4) Ο Γάλλος πρόξενος στα Χανιά άδυνατούσε να παρακολουθήσει τις ταχύτατες άλλαγές της άγγλικής πολιτικής.

5) Ο Μουσταφά - πασάς πολύ σύντομα άλλαξε στάση άπέναντι στους επαναστάτες και έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην κατάπνιξη της εξέγερσης και

6) Βασική άπαιτήση των Κρητικών ήταν ή παραχώρηση σ' αυτούς άνεξαρτησίας και ή έφαρμογή στη διοίκηση ένός δημοκρατικού αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές ή κατάσταση στην 'Ελλάδα στα 1840 και στις αρχές του 1841. Όφείλουμε να δηλώσουμε ότι με τη μικρή αυτή μελέτη δεν ολοκληρώνεται ή ιστορική εξέταση αυτής της περιόδου. Ίδιαιτερα στον οικονομικό τομέα και στην πολιτική κατάσταση χρειάζεται να εξηγηθούν άκόμα πολλές πλευρές. Άν δεν το κάναμε έδω είναι γιατί σε βάση χρησιμοποιήσαμε το υπόμνημα του Λενορμάν και θέσαμε κυρίως τα θέματα που εκείνο θίγει. Δεν κρίναμε σκόπιμο να δημοσιέψουμε όλόκληρο το υπόμνημα που είναι μακροσκελέστατο. Δημοσιεύουμε μόνο τα άποσπάσματα εκείνα που φωτίζουν πλευρές σκοτεινές της ιστορίας της εποχής εκείνης, η μās δίνουν άγνωστα στοιχεία που σε μερικά σημεία ανατρέπουν τις μέχρι τώρα γνωστές θέσεις.

Πα ρ α π ο μ π έ ς

1. Το υπόμνημα έχει τίτλο, «Mémoire sur l'état de la Grèce en 1840 (non-terminé) par Mr. Lenormant» άποτελείται από 112 χειρόγραφες σελίδες και βρίσκειται στην ιδιωτική συλλογή «Guizot» των Archives Nationa-

les de France με άριθμό 42 AP 199, 711. Ο συντάκτης του υπόμνηματος Charles Lenormant δεν μās είναι πρόσωπο άγνωστο. Γεννήθηκε στο Παρίσι στα 1802 και άφου συνόδεψε το Champolion στην Αίγυπτο ειδικεύ-

θηκε στην Αιγυπτιαλογία και ιδιαίτερα στη νομισματική. Το έργο του «Trésor de numismatique et de glyptique...» θεωρείται κλασικό στο είδος του. Στην Ελλάδα ήρθε για πρώτη φορά σ'α μέλος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς πού μαζί μ' άλλες ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς συνόδεψε τὴν ἐκστρατεία τοῦ Maison στὴν Πελοπόννησο. Ταξίδια στὴν Ελλάδα ἔκαμε κι ἄλλα καὶ μάλιστα πέθανε στὴν Ἀθήνα στὰ 1859.

Πότε καὶ γιὰ ποῖο λόγο ὁ Lenormant σύνταξε τὸ ὑπόμνημά του δὲν μᾶς εἶναι γνωστό. Στὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο δὲν ὑπάρχει καμιὰ τέτοια πληροφορία. Μποροῦμε ὅμως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ ὑπομνήματος εἶχε ἐπίσημο χαρακτήρα, νὰ ὑποβληθεῖ δηλαδὴ στὴ Γαλλικὴ κυβέρνηση. Αὐτὸ προκύπτει: 1) ἀπὸ τὴ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν γεγονότων καὶ τῆς κατάστασης στὴν Ελλάδα στὴν ὁποία προβαίνει ὁ συντάκτης τοῦ ὑπομνήματος καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ μῆκος του πού, ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖται ἀπὸ 112 σελίδες καὶ μάλιστα εἶναι «non terminé» καὶ 2) ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Lenormant χρησιμοποιοῖ τὴν διπλωματικὴ ἀλληλογραφία τόσο τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα de Lagrené ὅσο καὶ τοῦ Γάλλου πρέξενου στὰ Χανιά Charpentier, χωρὶς νὰ ἔχει καμιὰ διπλωματικὴ ιδιότητα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶχε εἰδικὴ καὶ «ὑψηλὴ» ἐντολὴ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ὑπομνήματος. Γιὰ τὸ ποῖος ἦταν ὁ ἐντολέας του πάλι δὲν ξέρουμε τίποτα. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἦταν ὁ Guizot, ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἀπὸ 29/10/1840, καὶ αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα: 1) ἀπὸ τὴ στενὴ οἰκογενειακὴ φιλία Lenormant - Guizot καὶ 2) ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔγγραφο βρῖσκεται στὴ συλλογὴ «Guizot» μαζί μὲ τὴν ἰδιωτικὴ - οἰκογενειακὴ ἀλληλογραφία Lenormant - Guizot (711 ἐπιστολές, ἡ 711η εἶναι τὸ ὑπόμνημα).

Καὶ γιὰ τὸ χρόνο σύνταξης τοῦ ὑπομνήματος δὲν ἔχουμε μὲν κανένα στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑπόμνημα, πρέπει ὅμως νὰ υποθέσουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μεταγενέστερο τῶν γεγονότων.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Lenormant ἦταν καλὸς γνώστης τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων συνεπεία τῶν συχνῶν ἐπαφῶν του μὲ τὴν Ελλάδα, τῶν ἐπισήμων ἀποστολῶν πού τοῦχαν ἀρκετὲς φορές ἀνατεθεῖ σ' αὐτὴν καὶ τῆς φιλίας του μὲ τὸ Guizot.

2. Δ. Κόκκινος: «Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις», Ἀθῆναι, Μέλισσα 1960, τ. 12, σ. 156-9.

3. Eduard Driault et Michel Lhéritier: «Histoire diplomatique de la Grèce, de 1821 à nos jours», Paris, P.U.F., 1925 τ. I (1821-1830). p. 459.

4. Ed. Driault... op. cit., p. 461.

5. Λεωνίδα Στρίγκου: «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα», Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνικῆς Ἐκδόσεις, 1959 (χωρὶς τόπο ἐκδόσεως) σελ. 233.

6. Γιάννη Κορδάτου: «Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας», Ἀθήνα 20ῆς αἰῶνας, 1957, τ. 2, σελ. 655.

7. Γιάννη Κορδάτου, op. cit., σελ. 656.

8. Πρόκειται γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Μουσταφᾶ-πασᾶ σὰ διοικητῆ τῆς Κρήτης. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω ὁ de Rigny κατηγορήθη-

κε ὅτι δὲν ἤθελε νὰ παραχωρηθεῖ ἡ Κρήτη στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ διοριστεῖ σ' αὐτὴν διοικητῆς ὁ φίλος του Μουσταφᾶ-πασᾶς.

9. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας.

10. Charles Lenormant: «Mémoire sur l'état de la Grèce en 1840» p.p. 66-67—Archives Nationales de France, «Fonds Guizot», 42 AP 199, 711.

11. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ θαυμάσιο βιβλίο τῶν J. A. Lesourd καὶ C. Gerard: «Histoire économique XIXe XXe siècles» Paris, Armand Colin-Collection U, 1963, t. I.

12. Lesourd-Gerard: t. I, p. 204.

13. Lesourd-Gerard: t. I, p. 06.

14. Ch. De l'Andelin: «Histoire Universelle des origines à nos jours» Paris, Payot, 1958, p. 503.

15. Lesourd Gerard: t. I, p. 208.

16. Lesourd-Gerard: t. I, p. 210.

17. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 1.

18. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 4-5.

19. Κορδάτος: op. cit. τ. 3, σελ. 118.

20. Τ. Ν. Πιπινέλης: «Ἡ μοναρχία ἐν Ἑλλάδι. 1833-1843», Ἀθῆναι, 1932. σελ. 254.

21. Ὁ Lenormant, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν προφανῆ ζημιὰ πού ἡ συνθήκη θὰ προκαλοῦσε καὶ στῆς δικῆς του χώρας τὸ ἐμπόριο, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Guizot πού ἐγκαινιάζει πρὸ δραστήρια πολιτικὴ στὴν Ἀνατολὴ κατακρίνει τὸ Ζωγράφο ἰσχυριζόμενος ὅτι «ἔβρισκε (ὁ Ζωγράφος) στὴν ἴδια του τὴ φύση καὶ στὶς Φαναριώτικες ἀναμνήσεις του μιὰ κλίση νὰ ἐπιφυλάξει στὴν Πύλη μιὰ ὄψη κυριαρχικότητας στὸν καθορισμὸ τῶν σχέσεων τῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα» (mémoire..., p. 8).

22. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 50.

23. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 101-102.

24. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 43-44.

25. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 15-16.

26. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 17.

27. Ε. Κυριακίδου: «Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἐλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, 1832-1892», Ἀθῆναι 1892, σελ. 345.

28. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 20-23.

29. Casimir Leconte: «Étude économique de la Grèce» Paris, Firmin Didot, 1847, p. 26.

30. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 37.

31. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 38.

32. Γ. Κορδάτου op. cit. τ. 3, σ. 119.

33. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 14.

34. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 24-25.

35. C. Leconte: op. cit. p. 122.

36. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 27-28.

37. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 32-33.

38. Ἀναφέρεται στὴν προσπάθεια ἀπομόνωσης τοῦ Ὄθωνα, καὶ κυρίως στὴν ἐπίμονη διάδοση ὅτι ἡ Ἑλλάδα, παρ' ὅτι εἶναι πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια ἐλεύθερη, ἐξακολουθεῖ νὰ νῆσι βάρβαρη ὅπως ἦταν ἐπὶ τουρκοκρατίας.

39. Μιὰ λέξη δυσανάγνωστη.

40. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 29-31.

41. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 111

και Γ. Κορδάτου: op. cit. σελ. 157. Οι υπογραμμίσεις δικές μας.

42. Ch. Lenormant mémoire..., p.p. 31-32.

43. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 112.

44. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 28.

45. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 27.

46. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 64.

47. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 66.

48. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 67.

49. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 68-69.

Οι υπογραμμίσεις είναι του κειμένου.

50. Ch. Lenormant: mémoire..., p. 75.

51. Πρέπει να σημειωθεί ότι η στάση της Γαλλίας στον Τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο ή υποστήριξή της προς το Μεχμέτ-Αλή σε συνδυασμό με την από μέρος της Αγγλίας υποστήριξη του σουλτάνου είχε προκαλέσει προς το τέλος του 1840 μια απότομη μεταστροφή της Έλληνικής κοινής γνώμης προς το μέρος της Γαλλίας. Το γεγονός αυτό έκανε το γάλλο αντιπρόσωπο στην Αθήνα να κρατάει μυστική την πολιτική της κυβέρνησής του στο κρητικό ζήτημα. Πρέπει ακόμα να υπενθυμίσουμε ότι αυτή ή συμπάθεια της έλληνικής κοινής γνώμης

προς τη γαλλική πολιτική, εξαφανίστηκε πολύ σύντομα για τους λόγους που εξηγήσαμε ήδη.

52. Αυτό τουλάχιστον ισχυρίζεται ο de Lagrené στο τηλεγράφημά του αριθμός 20 της 20 Φλεβάρη 1841 (Lenormant: mémoire..., p. 71).

53. Ο Χαιρέτης ήταν ο αρχηγός των Κρητικών, που, πρόσφυγες ως τώρα στην Ελλάδα, επέστρεψαν στην Κρήτη για να βοηθήσουν την επανάσταση.

54. Έννοει την επαναστατική κυβέρνηση της Κρήτης.

55. Παράρτημα στο τηλεγράφημα του de Lagrené αριθμός 25 της 28 Μάρτη 1841 (Lenormant: mémoire .., p.p. 72-73). Η υπογράμμιση είναι του κειμένου.

56. Γ. Κορδάτου, op. cit., σελ. 151.

57. Ch. Lenormant: mémoire..., p.p. 86-100. Περιχοπή που στηρίζεται στις επιστολές του Γάλλου προξένου στα Χανιά με ημερομηνίες: 5, 6, 16 και 22 Μάρτη του 1841 και στα τηλεγραφήματα του γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα με ημερομηνίες: 10)1)1841 (αριθμός 13) και 22)9)1841 (έμπιστευτικό). Οι υπογραμμίσεις δικές μας.